

PAPER DETAILS

TITLE: Avrupa Birliği'nin Değerleri erevesinde Ortadoğu Politikasını Anlamlandırmak: Misir, Suriye ve Irak rneđi

AUTHORS: Filiz CICIOGLU, Yesim BAYRAM

PAGES: 327-360

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/813405>

Avrupa Birliği'nin Değerleri Çerçevesinde Ortadoğu Politikasını Anlamlandırmak: Mısır, Suriye ve Irak Örneği

Making Sense of The European Union's Middle East Policy in the Context of Its Values: The Case of Egypt, Syria and Iraq

Filiz CİCİOĞLU*
Yeşim BAYRAM**

Öz

Uluslararası sistemin önemli aktörlerinden biri olan Avrupa Birliği'nin dış politikası; Birliğin benimsediği insan hakları, hukukun üstünlüğü, sivil toplum ve demokrasinin geliştirilmesi gibi temel ilkeler üzerine inşa edilmiştir. Çalışmanın amacı, Avrupa Birliği'nin normatif temelleri kapsamında Ortadoğu bölgesine yönelik dış politika uygulamalarını Mısır, Suriye ve Irak örnek olayları üzerinden analiz etmektir. Çalışmanın kavramsal çerçevesini "Normatif Güç" kuramı oluşturmaktadır. "Normatif güç" kuramı bağlamında Birliğin norma dayalı dış politika uygulamaları ile bunların süreklilik arz edip etmediği incelenmektedir. Normatif dış politika uygulamalarının sürekliliği bölgede ve her bir vaka ülkenin kendi içinde gerçekleşen krizler baz alınarak test edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu ülkelerle kurulan ikili ilişkiler tarihsel süreçleri ile birlikte değerlendirilirken, Birliğin politikalarını etkileyen ABD'nin Irak'ı işgali, Arap Baharı, terörizm, mülteci sorunu gibi bölgesel ve uluslararası konjonktürdeki krizler analize dahil edilmiştir. Örnek olay olarak seçilen ülkelerin birbirinden farklılaşan kendine özgü koşulları, farklı bir normatif değer test edilmesini ve karşılaştırılmasını sağlaması bakımından, çalışma literatürdeki boşluğu doldurma iddiasındadır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Normatif Güç, Mısır, Suriye, Irak

Abstract

The foreign policy of the European Union, one of the important actors of the international system, has been based on basic principles of the Union, such as human rights, the rule of law, development of civil society and democracy. The aim of the study is to analyze the foreign policy practices of the European Union towards the Middle East region on the basis of these basic principles. Given that the literature on the field is narrow, it is important to determine whether the normative values of the European Union's foreign policy towards the region are a determinative element or an instrumental/secondary element. In this context, the study is aimed to fill the gap in the literature by making a

* Dr. Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, fcicioglu@gmail.com, Orcid: 0000-0001-6535-0528

** Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, yesim.bayram3@ogr.sakarya.edu.tr, Orcid: 0000-0003-0186-8365

case study, limited to Egypt, Iraq and Syria. The bilateral relations with these countries, together with their historical processes, have been examined by examining the transformations in the international conjuncture affecting the policies of the Union, such as the Arab Spring, the globalization of terrorism. In this study, especially the decisions taken by European Union bodies, bilateral agreements with countries, the primary sources and the relevant literature are used.

Keywords: European Union, Egypt, Iraq, Syria, Middle East

Giriş

Avrupa Birliği'nin uluslararası sistemdeki en önemli aktörlerden biri olması ve Ortadoğu bölgesinin de konjonktürü önemli ölçüde etkileyen-dönüştüren jeo-politik yapısıyla dinamik bir öneme haiz olması, söz konusu aktör ve bölge ilişkisinin analiz edilmesini zorunlu kılmaktadır. Avrupa Birliği açısından Ortadoğu bölgesini önemli kılan faktörler, aynı zamanda dış politika uygulamalarının itici gücünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda, coğrafi olarak Avrupa'ya olan yakınlığı ile Ortadoğu bölgesi, Avrupa Birliği'ni besleyen enerji hatlarını üzerinde bulundurması sebebiyle enerji güvenliği konusunda Birlik için önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra Fransa ve İngiltere gibi önemli aktörlerin bölgedeki sömürgeci geçmişleri nedeniyle de bölge önemini sürdürmeye devam etmektedir. Geçmişte olduğu gibi Arap Baharı ve sonrasında da yaşanan krizler, hem bölgesel hem de küresel anlamda ilgili aktörlerin dış politikalarını etkileyen önemli unsurlar olmuşlardır. Özellikle mezhep çatışmaları, terör faaliyetleri, İslami hareketlerin yükselişi ve yasa dışı göç meselesi gibi konular Avrupa Birliği'nin güvenlik politikasının sac ayaklarını oluştururken, kimi diğer politikalarının da güvenleştirilmesine neden olmuşlardır.

Kurulduğundan beri çeşitli adımlarla siyasi işbirliğini sağlamaya çalışan AB, ortak küresel tehditlerin varlığına rağmen dış politikasında tek sesli bir siyaset izlediğini söylemek mümkün değildir. Dış politikada bir bütünlük oluşturulmasının önündeki en önemli engellerden birisi Birlik üyesi devletlerin her birinin bölge ülkeleriyle alakalı farklı menfaatleri bulunmasıdır. Öncelenen menfaatlerin başında ekonomik çıkarların gelmesi bu alanda Birlik üyelerini ortak noktada buluştururken, dış politika konusunda ortaya çıkan farklı menfaatler, üye devletleri sorunlar karşısında ayrı noktalarda konumlandırabilmektedir. Tam da bu noktada çalışmanın konusunu oluşturan Avrupa Birliği'nin değerleri ekseninde bölgeye yönelik politikalarını yeniden anlamlandırmak önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışma normatif bir güç olma iddiasında olan AB'nin dış politika yaklaşımlarını "normatif güç" kuramı çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu da dış politikaların dayandığı normların tespitini ve söz konusu normların uygulanma noktasında süreklilik arz edip etmediğini zorunlu kılmaktadır.

Çalışmanın cevap aradığı sorular şunlardır; normatif güç olma iddiasındaki AB'nin bölgeye yönelik norma dayalı dış politikaları nelerdir? Söz konusu normatif dış politika uygulamaları süreklilik arz ediyor mu? Süreklilik arz etmiyorsa, bu kopuşun nedenleri nelerdir? Bu bağlamda dış politikanın bütünselliğini test etmek amacıyla bölge özelinde önemli dönüşümler dikkate alınmıştır. 2011'de ortaya çıkan ve Arap Baharı olarak anılan süreç, akabinde gelişen terörizmin yükselişi ve küreselleşmesi, yasa dışı göç dalgasının yarattığı güvenlik tehdidi ve insani krizlerin

yanı sıra işgal sonrası yeniden yapılanma ve iyi yönetim gibi konular, AB'nin dış politika yaklaşımını zorlayan önemli noktalar olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın Mısır, Suriye ve Irak olarak sınırlandırılması, söz konusu ülkelerin farklı dinamiklere sahip olması bakımından, farklı normatif değerlerin test edilmesini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda örnek olay olarak Mısır'ın seçilmesinde özellikle “demokrasinin tesisi”, “sivil toplum”, “geniş çaplı siyasal katılım” gibi temel AB değerlerinin en iyi inceleneceği ülkelerin başında gelmesi belirleyici olmuştur. İkinci örnek olay olarak Suriye'nin seçilmesinde ise, özellikle “mülteci sorunu ve yasa dışı göç”, “insani kriz”, “siyasal katılım ve demokrasi” başta olmak üzere “terörle mücadele” kapsamına giren konular etkili olmuştur. Mısır ve Suriye örnekleri, 2011'de başlayan Arap Baharı sürecinin yarattığı dönüşümlerden daha çok etkilenmekle birlikte, benzer sorunlar yanında mülteci sorunu gibi farklı sorunları da bünyelerinde barındırmaktadır. Özellikle özgürlük-demokrasi bağlamında bölgesel olarak önemli dönüşüm dalgası başlatması açısından çalışmada bu iki ülke özelinde Arap Baharı süreci detaylı incelenmiştir. Buna karşılık, Arap Baharı'ndan Mısır ve Suriye kadar çok etkilenmediği görülen Irak'ın çalışmanın örnek vakalarından biri olmasında, kendine has dinamikleri belirleyici olmuştur. 2003'te ABD tarafından işgal edilmesi sonrasında yeniden yapılanma deneyimi yaşayan Irak örneğinde, “iyi yönetim”, “insan hakları”, “hukukun üstünlüğü”, “siyasal katılım”, “demokrasinin tesisi” değerleri başta olmak üzere, ilerleyen süreçte “insani kriz”, “terörle mücadele” ve “mülteci sorunu” karşısında AB dış politikasının sürekliliği test edilmiştir.

Çalışmanın temel argümanı AB'nin bir bütün şeklinde benimsediği normatif değerlerinin dış politika uygulamalarında farklı sorunlar karşısında bütünlük göstermediği, aksine aşındığıdır. Çalışma AB normatif değerleri bağlamında sorun-uygulama ilişkisini analiz ederken, farklı sorunlar ve farklı değerleri incelemeyi mümkün kılan örnek olayların karşılaştırılması bakımından özgün olma iddiasındadır. Bu bağlamda çalışma ikili ilişkilerde tarihsel sürece bağlı olarak siyasi-ekonomik ilişkiler ile birlikte; Mısır, Suriye ve Irak özelinde Avrupa Birliği dış politikasının normatif değerlerinin test edildiği kriz alanlarına odaklanmaktadır.

Kavramsal Çerçeve: Normatif Güç ve Avrupa Birliği

Uluslararası ilişkiler literatüründe güç kavramı uzun yıllar boyunca realist paradigmanın klasik tanımları etkisi altında kalmıştır. Özellikle soğuk savaş döneminde yoğunlaşan bu yaklaşımlarda gücün askeri ve ekonomik olmak üzere maddi boyutları ön plana çıkarılmıştır. Fakat uluslararası ilişkiler teorilerinin ölçeği genişledikçe güç kavramı da realizm tekeline çıkarak farklı yaklaşımlar tarafından kavramsallaştırılmıştır.

Alexander Wendt tarafından uluslararası ilişkilerde görünürlüğü artan inşacı bakış açısı, gücün zaman içinde inşa edilmiş ve kimliğin bir boyutu olarak değerlendirilebilecek bir kavram olduğunu ileri sürer. Dahası, gücün devletler ya da diğer aktörler arasındaki karmaşık ilişkiler sürecinde şekillendiğini iddia eder. (Wendt, 1992) Bu bağlamdan hareketle AB'nin bir güç olup olmadığı, eğer bir güç olarak kabul edilecekse nasıl bir güç olduğu literatürde çeşitli isimler tarafından

tartışılmıştır. Örneğin soğuk savaş döneminde F. Duchene 1972 tarihli makalesinde AB'nin uluslararası politikadaki nüfuz ve eylemlerini "sivil güç" kavramı üzerinden değerlendirmiştir. Buna göre sivil güç, diğer ülkelerle ilişkilerinde askeri güçten ziyade işbirliği ve diplomasi kanallarını ön plana çıkaran ve böylelikle dönüştürücü bir etki yaratan güçtür. Aynı zamanda Duchene, bu gücün ekonomik güç çıktısı ile pekiştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. (Duchene, 1972) Öte yandan Hedley Bull ise Duchene'ye atfen 1982 yılında yazdığı "Civilian Power Europe: A Contradiction in Terms" isimli çalışmasında Duchene'nin sivil güç kavramına askeri gücü ekleyerek tartışmayı ileri bir boyuta taşımıştır. Bull makalesinde Avrupa Toplulukları'nın askeri bir güç olarak yetersiz olduğunu iddia etmektedir. (Bull, 1982) Ian Manners ise Duchene ve Bull'un çalışmalarına yaptığı eleştirisinde, soğuk savaş döneminde Topluluğun bir askeri güce sahip olmasının imkansızlığına vurgu yapmıştır. Keza Ortak Dış ve Güvenlik Politikası sütununun oluşturulduğu Maastricht Antlaşması'ndan sonra bile Birlik savunma alanında ve askeri alanda kendisinden beklenen ilerlemeyi sağlayamamıştır. Dolayısıyla soğuk savaş sonrası dönemde gücün artık sayısal verilerle ölçülebilir bir değer olmaktan çıkması, onun farklı kavramlarla anlamlandırılan yeni yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede AB'nin dünya politikasındaki yerini anlamlandırma noktasında öne çıkan yaklaşım Ian Manners'in ortaya koyduğu "Normatif Güç" yaklaşımı olmaktadır.

E. H. Carr'ın "düşünceler üstü", Galtung'un ise "ideolojik bir güç" olarak atıfta bulunduğu normatif güç tartışmalarının AB'nin uluslararası gücünü açıklama konusunda yeni bir tartışma olduğu söylenebilir. AB'yi sivil ya da askeri bir güç olarak değil de ortak değerler temelinde bir normatif güç olarak değerlendiren Manners bu gücü "norma uygun olanı şekillendirme" ve "değiştirme kabiliyeti" olarak tanımlamıştır (Manners, 2002, 239-340). Manners'a göre uluslararası sistemdeki bir devletin normatif güç olarak anılabilmesi için; diğer aktörlerle geliştirdiği ilişkilerini normlara dayandırması ve bu yolla dönüştürücü bir güce sahip olması, dahası bu gücün süreklilik arz etmesi de gerekmektedir.

Manners'e göre uluslararası sistemde AB'yi farklı bir aktör kılan, sahip olduğu sui generis yapısıdır. AB'nin üye devletler tarafından oluşturulan bir hukuki düzeninin olması, birçok ortak değer varlığını da beraberinde getirmektedir. AB'nin benimsediği bu değerler, elli yılı aşkın bir süredir AB'nin pek çok antlaşma metinleri, deklarasyonları, politikaları, kriterleri ve şartlarında vücut bulmuştur. AB'nin hukuksal kazanımları olarak isimlendirilen *acquiscommunautaire*'de de beş temel norm¹ tanımlanmıştır: (Manners, 2001)

Barış: 1950 tarihli Robert Schuman Bildirisi, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Antlaşması (1951) ve Avrupa Toplulukları Anlaşması (1957)

Özgürlük: Avrupa Toplulukları Anlaşması (1957) ve AB Antlaşması (1991).

Demokrasi: AB Antlaşması (1991 – md.6)

1 Bu normlara aynı zamanda AB Antlaşması'nın önsöz ve temel ilkelerinde, AT Antlaşması (1957 – md.177), AB Antlaşması (1991 – md.11) ve Kopenhag Kriterleri olarak bilinen üyelik kriterlerinde de değinilmiştir.

Hukukun Üstünlüğü: AB Antlaşması (1991 – md.6)

İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklere Saygı: AB Antlaşması (1991 – md.6)

Bu temel normalara ilave olarak dört tane yardımcı (minor) norm tanımlanmıştır: Sosyal ilerleme, ayrımcılıkla mücadele, sürdürülebilir kalkınma, iyi yönetim.

Tablo 1. AB'nin Normatif Gücünün Temelleri (Manners,2001:33)

Kurucu Normlar	Görevler ve Planlar	Sabit Kurumlar	Temel Haklar
Bariş	Sosyal Güvenlik	Demokrasi Güvencesi	Saygınlık
Demokrasi	Ayrımcılıkla Mücadele	Hukukun Üstünlüğü	Özgürlükler
İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklere Saygı	Sürdürülebilir Kalkınma	İnsan Hakları	Eşitlik ve Dayanışma
Hukukun Üstünlüğü		Azınlıkların Korunması	Vatandaşlık ve Adalet

Manners'in normatif güç tanımından hareketle, AB kurucu antlaşmalarında yer alan değerler, Birlik dış politikasının norma dayalı olduğunu göstermektedir. Ancak bir devletin normatif güç olarak tanımlanabilmesinin en önemli koşullarından biri norma dayanan davranışların "sürdürülebilir" olması, diğer bir deyişle "süreklilik" arz etmesidir. Bu noktada Ataç, AB gibi normatiflik iddiasında olan bir aktörün karşılaşacağı iki temel soruna işaret etmektedir. Ataç'a göre bu sorunlardan ilki "normatif temelli" ve "çıkar temelli" dış politika uygulamalarındaki ikilemdir. İkinci sorun ise, sorunsuz bir şekilde uygulanmış olsa bile normatif dış politikanın, bu politikayla iletişim kurulmaya çalışılan muhatabında bıraktığı etkidir. Diğer bir deyişle muhatap tarafından onaylanmadığı sürece, AB'nin normatif gücünün meşruluğu sorunu ortaya çıkmaktadır. (Ataç, 2012)

AB'nin karşılaştığı söz konusu birtakım sorunlu dış politika alanlarının tasnifi, aynı zamanda AB'nin daha çok uyum içinde hareket etmesini gerektiren alanlara işaret etmesi bakımından önemlidir. Ian Manners'in çalışmalarında vurgulanan alanların tasnifi yapılacak olduğunda karşımıza beş sütunlu bir yapı ortaya çıkmaktadır :

Tablo 2. AB'nin Normatif Gücünün Dış Politikadaki Sorunlu Alanları (Tablonun oluşturulmasında Manners:2018 makalesinden yararlanılmıştır.)

I.Sosyal Sorunlar	II. Ekonomik Sorunlar	III. Çevresel Sorunlar	IV. Çatışma Sorunları	V. Politik Sorunlar
•Mültecilik •İrkçılık •Eşitsizlik	•Neoliberalizm •Güvencesizlik •Tasarruf politikaları	•Sürdürülemez tüketim •Hayatı tehdit eden kirlilik •Biyolojik çeşitliliğin yok olması •Küresel ısınma	•Aşırı milliyetçilik •Başarısız devletler •Toplu vahşetler	•Demokratik gerileme •Sahte egemenlik

AB'nin dış politikada karşılaştığı sorunlu alanlar tasnifinde, Ortadoğu'ya yönelik bazı sütunlar daha çok ön plana çıkarken, örnek olayların her birinin kendine has koşulları da yine farklı sütunların ele alınmasını gerektirebilir. Örneğin Mısır özelinde demokratik gerileme ön plana çıkarken, Suriye özelinde birinci ve kısmen dördüncü sütun öne çıkmaktadır. Mısır ve Suriye'nin Akdeniz politikasına dahil olduğu düşünüldüğünde, Arap Baharı öncesi dönemde ikinci sütunun da ilişkilerin önemli bir boyutunu oluşturduğu söylenebilir. Öte yandan işgal sonrası yeniden yapılanma sürecinde ve sonrasında devlet dışı silahlı aktörlerin etkinliğinin artmasıyla Irak özelinde farklı sütunlar söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda AB'nin benimsediği değerler kapsamında bahsedilen sorunların AB'nin normatif gücünde bir değişikliğe yol açıp açmadığı incelenmelidir.

Avrupa Birliği'nin Ortadoğu Politikası

Soğuk savaş sonrası dönemde ajandası son derece kalabalık olan AB, Maastricht Antlaşmasıyla siyasi birlik kurma yolunda önemli bir adım atmıştır. Bu çerçevede "Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP)"nın temellerini atan AB için genişlemeye paralel olarak yeni komşular ve bu komşularla kurulacak yeni ilişkiler ortaya çıkmıştır. Bu ilişkilerde etrafındaki ülkelerin demokratik, insan haklarına saygılı hukuk devletleri olması AB'nin de güvenliğini sağlaması açısından önemli olacaktır.² Bu amaçla belirlenen ilişkiler üç halkadan oluşmaktadır. Bunların ilkinin eski Sovyet Cumhuriyetleri olarak adlandırılan Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri oluşturmaktadır. İkinci halka Ortadoğu, Güney Akdeniz, Güney Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile kurulan Yeni Komşuluk Politikası'nı içerirken son halka ise Ukrayna, Rusya gibi ülkelerle karşılıklı anlaşmalar suretiyle kurulan işbirliği ilişkilerini içermektedir. (Efegil & Musaoğlu, 2008: 169)

Avrupa ülkelerinin Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri ile uzun zaman öncesine dayanan ikili ilişkileri 1995'te AB öncülüğünde başlatılan Barselona Süreci ile kurumsal ve nitelikli bir yapıya kavuşmuştur. Barselona süreci AB'nin bu bölgeye yönelik daha önceden sürdürdüğü ekonomi odaklı politikalarını daha da güçlendirerek bu politikalara bölgeselleşme boyutunu da kattıkları bir siyasete dönüşmüştür. Avrupa Birliği'nin Barselona süreci bağlamında benimsediği üç strateji bulunmaktadır. Bunlar; siyasi ve diplomatik alanda, temel evrensel ilkeler üzerine kurulu barış ve istikrar ortamı oluşturmayı, ekonomik, sosyal reformlarla bölgede istikrarlı ekonomik ve sosyal kalkınmayı sağlamayı, bölge halkları ve Avrupalılar arasında karşılıklı olarak kültürel ve sosyal değerlerin anlaşılmasını kapsamaktadır. (European Commission, 1995)

Avrupa Birliği, Barselona süreci çerçevesinde belirlenen stratejileri uygulamak için Ortadoğu ülkeleri ile Ortaklık Anlaşmaları yapmıştır. Bu bağlamda İsrail ile 2000'de, Ürdün ile 2002'de, Mısır ile 2004'te, Filistin yönetimi ile 1997'de ortaklık anlaşmaları imzalamıştır. Anlaşmalarda ekonomik yardım, taşımacılık, enerji, güvenlik, iletişim, çevre, ayrımcılıkla mücadele gibi alanlarda çok taraflı işbirliği öngörülmektedir. (Efegil & Musaoğlu, 2008: 170) Böylece, siyasi, ekonomik ve kültürel olarak bölge ve Avrupa arasında Avrupa Akdeniz Ortaklığı oluşturulmak

2 1993 yılında kabul edilen Kopenhag Kriterlerinin de yayınlanma amaçlarından biri bu olarak kabul edilebilir.

istenmiştir. Ayrıca, AB'ye üyelik perspektifi bulunan Türkiye hariç, Barselona süreci kapsamında yer alan ülkeler, 2003 yılında başlatılan "Avrupa Komşuluk Politikası (AKP)"na dahil edilmiştir. Barselona sürecinin tamamlayıcısı olarak görülen AKP iki temel dokümana dayanmaktadır. Bunlar; 2003'teki "Daha Geniş Avrupa Komşuluğu: Doğu ve Güney Komşularımızla İlişkilerimiz için Yeni Bir Çerçeve"³ ve 2004'teki "Avrupa Komşuluk Politikası Stratejik Belgesi" dir. 2008 Paris Zirvesi'nde adı "Akdeniz İçin Birlik" olarak değişen sürecin akabinde, Avrupa ülkelerinin 1960'larda sömürgeci bağlarından kopmalarıyla birlikte bölge ülkeleriyle daha yapıcı diyaloga girmeye başlamaları süreci dönüştüren en önemli noktalardan biri olmuştur. (Kurtbağ, 2003: 74).

Barselona süreci ve akabinde atılan adımlar Birlik'in Ortadoğu politikasında önemli kilometre taşları olmuştur. Ancak buna rağmen bölge ülkelerinin yaşadığı köklü anlaşmazlıklar ve otoriter rejimlerin reformlara yanaşmaması, yanı sıra AB üye ülkelerinin kendi çıkarları doğrultusunda izlediği farklı politikalar ve bölgedeki olumsuz imajları sürecin yavaşlamasına sebep olmaktadır. Avrupada 2000'li yıllarda yaşanan krizler –özellikle 2008 ekonomik krizi – de "Akdeniz İçin Birlik" projesi gibi bütüncül politikalara gösterilen ilginin yerini, üye ülkelerin kendi çıkar algılarıyla farklılaşan politikalarının almasına neden olmuştur. (Çomak & Ultan: 2014). Örneğin Avrupada yaşanan ekonomik krizin üye ülkelerin göç politikalarını etkilemesinin yanı sıra (Ultan, 2016), ilerleyen süreçte Suriye iç savaşı sırasında yaşanan mülteci krizinin de göç sorununu arttırmasının Avrupada milliyetçiliğin yükselişinde önemli etkenlerden biri olduğunun altı çizilmektedir (Park, 2012). Öte yandan 2000'li yılların ikinci yarısında yükselişe geçen söz konusu reel politik, AB'nin ekonomik ilişkilerini tekrar gündeme getirirken siyasi meselelerin de marjinalleşmesine neden olmuştur. 2007 yılında Fransa Cumhurbaşkanı Nicholas Sarkozy öncülüğünde oluşturulan Akdeniz İçin Birlik Girişimi, Birlik üyesi ülkelerin bölgeye yönelik bakışlarını siyasi alandan ekonomik alana çevirmiştir. Bu çerçevede Fransa, Libya ile petrol anlaşmalarının kapsamını genişletirken, Almanya ve İngiltere'nin Körfez ülkeleri ile savunma ticaretini geliştirdiği görülmektedir. (Küçükkeleş, 2013: 9)

Süreci etkileyen bir diğer önemli husus 2010 yılı itibariyle başlayan Arap Baharı olmuştur. Bu süreçte Birlik için jeo-stratejik önemi ön planda olan ülkelere yönelik, politik çıkarlar uğruna bu ülkelerde gerçekleşen siyasi baskılar ve insan hakları ihlalleri göz ardı edilmek suretiyle farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Örneğin Mısır, rejim baskısının yoğun şekilde yaşandığı bir ülke olmasına karşın, AB yardımlarından en fazla faydalanan ülke olmuştur. Yine Fas ve Ürdün gibi ülkelerin arzu edilen reformları kısıtlı şekilde gerçekleştirmelerine rağmen AB fonlarından yüksek oranda finansal destek elde ettiği görülmektedir. Benzer şekilde politik çıkarların ön planda tutulduğu diğer bir örnek ise Körfez ülkeleri olmaktadır. AB bu bölgede de ülkeler arası ekonomik ve siyasi farklılıklardan ziyade istikrarı önceleyen ve diğer alanları önemsizleştiren toptancı bir politika izlemiştir. (Küçükkeleş, 2013: 6) Otoriter rejimlerin İslami hareketlere yönelik sürdürdüğü baskı bölgede kurmaya çalıştığı demokratikleşme adımlarıyla bir tezat oluşturmaktadır. Bu durum özellikle çalışmanın ilerleyen kısımlarında değinileceği gibi en bariz şekilde Mısır'da hissedilmiştir.

3 Belgenin orijinal adı: Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/com03_104_en.pdf

11 Eylül 2001 tarihinde ABD'ye düzenlenen terör saldırıları sonucunda ortaya çıkan Batı'nın yeni güvenlik anlayışı Birlik'in Ortadoğu'ya yönelik politikasını da kuşkusuz etkilemiştir. Demokratik bir ortamda kendini ifade edemeyen grupların radikalleştiği ve teröre eğilim gösterdiği düşüncesi yeni bir güvenlik sorunu olarak önem kazanmıştır. Bu durumla mücadele edebilmek için bölge ülkelerinin demokratik bir kimlik kazanmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Demokrasi ile güvenlik arasında güçlü bir bağ kuran yeni yaklaşıma göre Ortadoğu'daki demokrasi eksikliği ABD özelinde Batı için bir tehdit oluşturmaktaydı. ABD'nin benimsediği bu yaklaşım AB tarafından da kabul görmüş ve yeni güvenlik yaklaşımlarına temel oluşturmuştur (Kaya: 2010). AB Konseyi tarafından "Daha İyi Bir Dünyada Güvenli Bir Avrupa" başlıklı, Avrupa Güvenlik Stratejisi (A Secure Europe in a Better World – European Security Strategy) Belgesi, 12 Aralık 2003'te imzalanmıştır. Dönemin ODGP Yüksek Temsilcisi Javier Solana tarafından hazırlanması sebebiyle "Solana Belgesi" olarak da adlandırılan bu belge, Birlik bünyesinde kabul edilen ilk güvenlik stratejisi belgesi olması sebebiyle önemlidir. Söz konusu belgede AB'nin tartışmasız küresel bir aktör olduğundan hareketle, daha iyi bir dünyanın inşasına katkıda bulunmak konusunda küresel anlamda bir güvenlik sorumluluğu olduğu özellikle vurgulanmıştır. (Council of European Union, 2003) Bu bağlamda, Ortadoğu'yu bu yaklaşımı çerçevesinde yeniden gözden geçiren AB, "Avrupa Komşuluk Politikası"nı üretmiştir. Güvenlik Stratejisi Belgesinde, kitle imha silahlarının kullanımı, bölgesel çatışmalar, terörizm, başarısız devletler (state failure), organize suçlar gibi konuların başlıca tehdit olarak sayılmış olması (Tangör & Sayın, 2012: 89), Birlik'in güvenlik politikasındaki hassas noktalarına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Avrupa Komisyonu'nun o dönemki Dış İlişkilerden Sorumlu Komiseri Benita Ferrero Waldner'in 3 Nisan 2004 tarihinde açıkladığı Komşuluk Politikası, Mayıs ayında Avrupa Komşuluk Politikası Strateji Belgesi'nin (Commission of the European Communities, 2004) yayınlanmasıyla resmîyet kazanmıştır. Belgede en dikkat çekici husus demokrasi ve insan hakları vurgusunun belirginleştirilmesidir. AKP, AB'ye aday statüsünde olmayan ve Birliğin yakın komşuları olan İsrail, Tunus, Filistin, Libya ve Mısır gibi on altı ülkeyi⁴ kapsamaktadır. AKP kapsamında bu ülkeler ile ortaklık anlaşmaları imzalanmakta ve bu antlaşmalar ışığında eylem planları hazırlanmaktadır. Bu politikanın ana amacı AB'nin komşularıyla ikili ilişkilerinin derinleşmesi, istikrar, refah seviyesinin artması ve güvenlik alanında yeni politikalar yaratılması olmaktadır. AKP'nin stratejik hedefi, AB'nin çevresinde dost ve istikrarlı ülkelere oluşan bir kuşak oluşturmaktır. Bu ülkeleri Birliğe üye yapmadan söz konusu kuşağı oluşturmak; ülkelerin siyasi, iktisadi ve sosyal yapılarının modernize edilmesiyle sağlanmaya çalışılmaktadır. Fakat ekonomik liberalleşme öncelikli bu politikalarda ilişkiler otoriter devlet yapıları ile kurulmuş, İslamcı siyasi partilerin demokratik diyalogun dışında tutulması AB için bir sorun olarak görülmemiştir (Behr: 2013). Öncelikli olarak ekonomik büyüme ve gelişmeye odaklanan AB bu reformların getireceği istikrarlı ortamda demokrasinin yayılacağına inanmıştır. Kısa vadeli hedefe liberalleşme yerleştirilirken, demokratikleşme uzun vadeli hedefler arasında düşünülmüş ve bir ideal olarak kurgulanmıştır. (Bal, 2014)

4 Azerbaycan, Belarus, Cezayir, Ermenistan, Fas, Filistin, Gürcistan, İsrail, Libya, Lübnan, Mısır, Moldova, Suriye, Tunus, Ukrayna, Ürdün.

AB'nin 1995 yılı ve sonrasında bölgeye yönelik uyguladığı politikalarda ekonomik liberalizasyonu ve demokratikleşmeyi hedeflediği görülmektedir. Ancak toplumların ekonomik reformlara verdiği tepki liderlerin daha da otoriterleşmesine sebep olmuştur. Dahası, Hülles'ine göre (2015:146) bu tür bir işbirliği, rejimleri zorunlu olarak daha dirençli hale getirmese de, hayatta kalmalarını kolaylaştırmıştır. Hollis'e göre ise (2012: 81) Arap Baharı'nı tetikleyen en önemli etkenlerden biri AB'nin yıllardır uyguladığı bu politikalardır. Ekonomik reformlara öncelik veren AB bölge özelinde otoriter liderlerle işbirliği yaparken, söz konusu rejimlere verdiği desteklere herhangi bir koşul getirmeyerek (Bal, 2014), bölgedeki toplumsal sorunların daha da artmasına neden olmuştur. AB'nin uyguladığı bu politika bölge halkının hem otoriter rejimlerine ve hem de onlarla işbirliği içerisinde görünen Batı dünyasına ve bu dünyanın dayattığını düşündükleri neoliberal politikalara karşı tepki vermelerine sebep olmuştur.

17 Aralık 2010'da Tunus'ta kendini ateşe veren Muhammed Buazizi, Arap dünyasının siyasi ve jeopolitik haritasının yeniden yapılanmasına neden olarak bir isyan dalgasının da fitilini ateşlemiştir. (Kutlay, 2013) Muhammed Buazizi'nin bu eylemi ile birlikte ülkede başlayan olaylar Tunus Devlet Başkanı Bin Ali'nin Ocak 2011'de istifa etmesi ve ardından Suudi Arabistan'a firar etmesiyle devam etmiştir. Aynı ay içerisinde de hükümet karşıtı gösteriler Mısır'a yayılarak Tahrir meydanında büyük bir halk ayaklanmasına dönüşmüştür. Olaylar daha sonra Ürdün ve Cezayir'e yayılmış ve sonuç olarak Arap Baharı olarak adlandırılan halk hareketlerinin ardından, Ortadoğu değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Başlayan bu yeni süreç Avrupa Birliği'nin bölgeye yaklaşımı ve tehdit algısını değiştiren yeniliklere yol açmıştır. Otoriter liderlerin yönetimden uzaklaştırılıp rejim değişikliklerinin yaşanmasına paralel olarak, tam da Batı'nın "arzuladığı değerler" olan sivil toplum, siyasal partiler ve medya gibi yeni yapı ve dinamiklerin siyasal ve toplumsal alanda işlevsel hale gelmesiyle başlayan "yeni düzeni" anlamaya dönük çabalar da yoğunlaşmıştır. Arap Baharı 2010 sonu itibarıyla başladığında AB bu ayaklanmaları demokrasi, çoğulculuk, kendini özgürce ifade edebilme, sosyal adalet, insan haklarına saygı, hukuk ve daha iyi bir yaşam talep eden ayaklanmalar olarak algılamıştır. (Teti, 2012: 272) Ancak ayaklanmalar ilerledikçe AB'nin yıllardır işbirliği yapmakta olduğu otoriter rejimlerin gelecekleri konusunda oluşan kaygılar AB'nin güvenlik tehdidi algılamasına neden olmuştur. Dolayısıyla Batı'nın Arap Baharı'na dönük politikası değişimi desteklemekten daha çok çelişkiler üzerinden yürümüş; Batı, yeni doğacak demokrasinin yanında olmaktan daha çok, eski yapılara yabancılaşmayan bir tutum almıştır. Sonuçta da Ortadoğu'da demokrasi dalgası yavaşlamış krallıklar ve monarşiler mevcut yapılarını büyük oranda korumuştur. (Miş & Cicioğlu, 2013) Bu bağlamda "normatif güç" olma iddiasındaki AB'nin, "çıkar temelli" ve "norm temelli" ikileme düşmesi, çalışmanın teorik çerçevesinde değinilen normatif gücünün zaafı iddiasını destekler niteliktedir.

AB'nin Arap Baharı sonrasında bölgeye yönelik ilk politikası AB Komisyonu ve AB Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilciliği tarafından 8 Mart 2011'de yayınlanan "Güney Akdeniz ile Demokrasi ve Refah Paylaşımı için Ortaklık" (A Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean) (European Union External Action, 2016) Belgesi ile açıklanmıştır. Bu belge kapsamında bölge ile ilişkiler üç temel parametre üzerine oturtulmuştur. Birinci parametre; demokratik dönüşüm ve kurumsal yapılanmanın desteklenmesidir. İkincisi,

sivil toplumu destekleyerek halklarla bütünleşebilmek olarak belirlenmişken, üçüncü parametre olarak bölgede sürdürülebilir ve kapsayıcı bir ekonomik kalkınma ile birlikte büyümenin de sağlanması hedeflenmiştir. (European Union External Action, 2016a) AB; “more for more” yaklaşımı çerçevesinde, demokratikleşme yolunda daha hızlı ilerleyen bölge ülkelerine daha fazla destek olacağını, reformda geri kalan ülkelere sağladığı teşvik miktarını ise azaltacağını açıklamıştır. Buna göre AB ile işbirliği ancak insan hakları ve iyi yönetimde belli standartlara erişilmesiyle mümkün olabilecektir. Adil ve serbest seçimlerin varlığı, yargı reformu, hesap verebilirlik, yolsuzlukla mücadele gibi konuların mali teşvikle ilişkilendirilmiş olması AB’nin önceki dönemdeki politikalarından farklılık göstermektedir.

Mart 2011’de yayınlanan bu bildiriden sonra AB, 25 Mayıs 2011’de “Değişen Bölgeye Yeni Yanıt” (A New Response to a Changing Neighbourhood) (European Commission, 2011a) adlı belgeyi yayınlamıştır. Bu belgede Mart 2011’de yayınlanan bildirideki esaslar detaylandırılmıştır. Söz konusu girişimle AB’nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine politikası, siyasi ve ekonomik sütunlar üzerine inşa edilirken, politikanın merkezini “money, market access, mobility” olmak üzere “3 M” (para, piyasa erişimi ve nüfus hareketliliği) oluşturmaktadır. AB Yeni Komşuluk Politikası çerçevesinde bölgedeki farklı ülkelerin farklı ihtiyaçlarına “farklılaştırılmış” araçlarla yaklaşacak ve böylece bazı ortak sorunların yanı sıra bir takım bireysel sıkıntılarına da ayrıca destek verebilecektir.

Arap Baharı’nın yaşandığı dönemde kendi de bir ekonomik kriz içerisinde bulunan AB’nin bölgeye yaptığı mali yardımlar bölge ülkelerinin ihtiyaçlarını karşılama konusunda yetersiz kalmıştır. Bu doğrultuda AB’nin Arap Baharı’ndaki başarısızlıkları bazı nedenlere bağlanabilir. Bunlardan ilki, AB’nin önerdiği yardımın sadece Mısır’ın ihtiyaç duyduğunun yarısı kadar olmasıdır. Bir diğeri bölgede hali hazırda üyelik şartının bulunmamasına rağmen, Almanya’nın mali yardımları bazı koşullara bağlamış olmasıdır. Üçüncüsü, Arap Baharı’na kadar ülkelerdeki otoriter rejimleri destekleyen AB’nin yeni gelen İslamcı iktidarlardan duyduğu endişedir. Başarısızlığın nedenleri arasında gösterilebilecek son husus ise AB’nin Arap Baharı’nda ortak bir dış politika üretememesi, üretilen politikaların ise büyük güçlerin çıkarları doğrultusunda şekillenmiş olmasıdır. (Erhan, 2011)

Diğer Batılı ülkeler gibi Ortadoğu ve Kuzey Afrika ile ilişkilerini ticaret eksenli bir yaklaşımla sürdüren Fransa, Almanya’nın Doğu Avrupa ülkeleri üzerinde kurduğu hâkimiyeti bu bölge üzerinde kurmaya çalışmıştır. Ekonomik ve siyasi çıkarlarını muhafaza eden otoriter rejimlere her türlü desteği veren Fransa için yükselmekte olan İslami hareketlerin önlenmesi temel bir dış politika bileşeni olmuştur. Bu nedenle de Fransa bölgede meydana gelen her türlü baskı politikasına göz yumarak insan hakları taleplerini göz ardı etmiştir. Arap Baharı sürecine diğer Batılı devletler gibi Fransa da hazırlıksız yakalanmıştır. Üstelik isyan dalgasının Fransa’nın uzun dönemli müttefiki Tunus’ta başlamış olması, Fransa açısından durumu daha da zorlaştırmıştır. Dönemin Fransız Dışişleri Bakanı Michele Alliot-Marie Ocak 2011’de Tunus’ta başlayan gösteriler karşısında zorlanan Tunus Devlet Başkanı Zeynel Abidin Bin Ali’ye Fransız devlet güçlerinden yardım göndermeyi önermiştir. (Ulutaş & Torlak, 2011: 16) Fransa’nın Tunus devrimi esnasında

Bin Ali rejimine verdiği açık destek ülkenin bölgesel imajını ciddi bir şekilde tahrip etmiştir. İsyan dalgasının Mısır'a uzanması ise süreci Fransa için daha zorlu hale getirmiştir. Mısır'da Mübarek'in yönetimi altında kontrollü geçişten yana olan Fransız liderler, Tahrir meydanında gerçekleşen protesto gösterileri karşısında sağduyu çağrısı yapmaktan öteye geçememiştir. Tunus ve Mısır'daki etkisiz duruşunu Libya'daki olaylar sırasında terk eden Fransa BM'nin 28 Şubat 2011 tarihli kararı doğrultusunda başlatılan operasyonda öncü rol oynamıştır.

Almanya da bu dönemde AB'nin bir parçası olarak hareket etmemiş, kendi dış politikasını izlemeyi tercih etmiştir. Almanya ve bölgeyle tarihsel bağı olan Güney Avrupa ülkelerinin Arap Baharı'na tepkileri farklı olmuştur. Almanya bölge ile ticaretin serbestleşmesini ve sınırlı miktarda fon aktarımını desteklerken, İtalya, İspanya gibi ülkeler tam fazla fon aktarımı ve korumacılığı desteklemiştir. Almanya, askeri müdahaleye karşı duruşunun yanında ekonomik araçları ön plana çıkardığı politikasında, diğer Batılı ülkelere nazaran daha tutarlı olmuştur. Ancak Libya örneğinde de görüldüğü üzere askeri müdahaleye karşı bir tutum sergileyen Almanya'nın, Bahreyn'deki gösterileri Körfez İşbirliği Teşkilatı bünyesinde bastıran Suudi Arabistan'a silah satışı konusundaki anlaşmaları devam etmiştir. (Küçükkeleş, 2013: 21)

İngiltere geçmişten günümüze devam ettirdiği AB'den farklı hareket etme tutumunu Arap Baharı sürecinde de devam ettirmiştir. İngiltere'nin Arap Baharı'nın ilk dönemindeki yaklaşımı Tunus, Mısır ve Suriye'de demokratik değişim talep eden halk hareketlerine destek vermek, Yemen'deki krizi çözmek için AB ve bölgesel ortaklarla birlikte çalışmak ve Libya'ya müdahalede NATO'da önemli bir rol oynamak yönünde şekillenmiştir. (Aras & Günar, 2014: 101)

Arap dünyasındaki halk hareketleri, Avrupa ülkelerinin bölgeye yönelik özellikle son yıllardaki sürdürülebilir kalkınma amacıyla ekonomik işbirliği ve göç yönetimine odaklanan politikalarının zayıflığını kanıtlamıştır. (Colombo & Tocci, 2012: 85) AB ülkelerinin Orta ve Kuzey Afrika ülkelerine yönelik yaklaşımı, dinci terör, İsrail'in güvenliği, siyasal İslam'ın iktidardan uzak tutulması ve yasa dışı göç temelinde şekillenmiştir. Bu durumun göstergeleri ise, Fransa'nın Tunus lideri Bin Ali'ye isyanları bastırması için polis desteğini önermesi, Berlusconi'nin Kaddafi'nin hayatından endişe ettiğini açıklaması, Almanya'nın İslamcı dalganın büyümesinden endişe duyduğunu açıklamasıdır. (Kutlay, 2013: 16)

Söz konusu başarısızlıklarla birlikte ilerleyen süreçte, mülteci krizi ve özellikle terörizmin küreselleşmesi yeni güvenlik algılarını değiştirmiş, AB nezdinde yeni ve ortak dış politika ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda 2016'da yayımlanan "Avrupa Birliği'nin Dış ve Güvenlik Politikası için Küresel Güvenlik Stratejisi" isimli strateji belgesi, 2003 tarihli ilk belgeden farklılık göstermektedir.⁵ Belgede Birlik için öncelikli konular şu şekilde belirlenmiştir: Birliğin güvenliği, Doğu ve Güney komşularında devlet ve sosyal dirençlilik, çatışmalara bütüncül yaklaşım, bölgesel düzenlerle işbirliği, 21.yüzyılda küresel yönetim. Belgede vurgulanan önemli nokta, birliğin menfaatleriyle normatif yaklaşımlarının çelişmeyeceği bir yaklaşımın hedeflenmesinin yanı sıra, yumuşak gücün tek başına yeterli olmadığı ifadesidir. 2003 stratejisinde olmayan

5 Belgenin aslı için bkz. http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf

“ilkeli pragmatizm” ve özellikle “sosyal dirençlilik” gibi ifadeler yeni strateji ile AB’nin daha gerçekçi bir çizgiye yaklaştığı yorumlarını gündeme getirmiştir. (Karabel, 2016:5) Çalışmanın kapsamı bağlamında 2016 Küresel Stratejisi’nin önemi, AB’nin kendi güvenliğini ön plana çıkararak, normatif iddialarının önceki dönemlere nazaran daha zayıf kalan yapısıdır ki bu da çalışmanın ana argümanını destekler niteliktedir. Dolayısıyla AB’nin benimsediği değerler bağlamında Ortadoğu politikasına ilişkin üç önemli nokta ortaya çıkmaktadır. Birincisi, AB’nin başka konularda bütüncül olabilen dış politika yaklaşımları⁶, bölge özelinde düşünüldüğünde bütünsellikten uzaklaşmakta, üye ülkelerin politikaları farklılaşmaktadır. İkincisi “normatif güç” kavramı bağlamında, normlara dayalı dış politika –özellikle Fransa örneğinde görüldüğü gibi – “çıkar temelli” dış politika yaklaşımlarıyla aşınmaktadır. Son olarak, 2016 Küresel Stratejisi ile AB’nin normatif söylemlerinden vazgeçmemekle birlikte, vurguyu azalttığı söylenebilir.

Devrimden Darbeye Mısır ve AB

1922 yılında İngiltere’den bağımsızlığını kazanan Mısır’daki İngiliz etkisinin 1950’li yılların başına gelindiğinde asgari seviyeye indiği görülmektedir. İngiltere ve Fransa’nın 1956 yılında Süveyş Krizi olarak tarihe geçen olayda İsrail’le birlikte Mısır’a saldırması, Mısır ile Avrupa arasındaki ilişkileri etkileyen en önemli olaydır. Bu dönemde jeopolitik açıdan önem arz eden Süveyş Kanalı, Avrupa’nın Mısır’a ilgisinin temel kaynağını oluşturmuştur.

Mısır ile AB arasındaki ilişkiler 1966 yılında başlamıştır. Mısır hem ABD hem de AB için Ortadoğu’da bir stratejik ortaktır. 1977’den 2004’ün ortalarına kadar AB-Mısır ikili ilişkiler “İşbirliği Antlaşması” çerçevesinde düzenlenmiştir. Bu İşbirliği Antlaşması’nda AB Mısır’dan özellikle ekonomi alanında ayrıcalıklar elde etmiş ve karşılıklı ticaretini arttırmıştır. AB-Mısır ilişkilerinin yasal zeminini, 2001’de imzalanıp 2004’te yürürlüğe giren ve 2007’de onaylanan bir Eylem Planı içeren “Ortaklık Anlaşması” oluşturmaktadır. (Fiedler, 2014) AB’nin komşuluk politikası çerçevesinde yer alan Mısır, AB ile özellikle ekonomi ve enerji alanında işbirliği yapmış ve 1995 yılından bu yana AB’den dış yardım alan ülkelerden biri olmuştur. AB’den aldığı senelik yaklaşık 100-150 milyon Euro yardım ve bazı ticari ayrıcalıklar karşılığında Mısır, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi AB değerlerine uyum sözü vermiştir (Fiedler, 2014). 2007 yılında yürürlüğe giren “AB-Mısır Eylem Planı” çerçevesinde (European Commission: 2007) 2007 yılından itibaren AB Komisyonu’nun Mısır ve AB Komşuluk Politikası çerçevesindeki diğer ülkeler için mali aracı “Avrupa Komşuluk ve Ortaklık Enstrümanı”dır. AB’nin Mısır’la işbirliğinin bu stratejik çerçevesi Ülke Strateji Belgelerinde şekillenmektedir. AB’nin bu çerçevede Mısır’a yaptığı yardımın üç önceliği vardır. Bunlar; politik reformları, insan haklarını ve adaleti, ekonomik reformları ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemektir. (Fiedler, 2014)

11 Eylül sonrası dönemde göç, terör, kitle imha silahları gibi güvenlik odaklı konularda işbirliği geliştiren iki aktör, Ortadoğu’da barış ve istikrarın sağlanması alanında paralel hareket etmişlerdir. Öte yandan ekonomik ayrıcalıklar, uluslararası terör gibi konularda kurulan işbirliği ilişkisi

6 Bkz. Tablo 2 : II. Ve III. sütun.

AB'nin kendi sahiplendiği normlar üzerinden Mısır ülke gündemindeki sessizliğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. AB'nin Mübarek rejimine yönelttiği eleştirilerin, sadece liberal hareketleri ve kişileri etkileyen ihlallerle sınırlı kalması, Mısır'a yönelik politikalarının daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir. Örneğin, AB, liberal aydınlardan Saadettin İbrahim ve Eymen Nur gibi önde gelen isimlerin tutuklanmasına sert tepki gösterirken, 2005 seçimleri sonrasında Müslüman Kardeşler üyelerinin aynı kaderi paylaşması karşısında sessiz kalmıştır. (Özhan, et al., 2011: 37)

Tunus'taki isyanın başlamasından yaklaşık bir ay sonra 17 Ocak 2011'de meclis binası önünde kendini ateşe veren Abdul Monam Hamadah, kendisinden sonra gelen protesto dalgalarının ateşleyicisi olmuştur. 25 Ocak'ta protestoların daha şiddetli bir hale gelmesi sonucunda polis müdahalesi gecikmemiş, Mısır Hükümeti yaşanan olaylardan Müslüman Kardeşler'i sorumlu tutmuştur. Yaşananlar karşısında ordunun müdahaleden imtina etmesi ve gerilimin kontrolden çıkmasıyla 30 yıllık Hüsnü Mübarek iktidarı, 11 Şubat 2011'de Hüsnü Mübarek'in istifa etmesi ve yönetimi orduya devretmesiyle son bulmuştur. (Söker, 2013)

AB'nin Mısır ile 1995'ten beri geliştirmiş olduğu ekonomi temelli politikalar Mübarek'in devrilmesi sırasında normlara dayalı dış politika geliştirmesini engellemiştir. 25 Ocak tarihinde başlayan gösterilere AB ilk tepkisini 31 Ocak tarihli Dışişleri Bakanları Konsey toplantısında aldığı kararlarla göstermiştir. Yayımlanmış olduğu bu bildiride AB Mısır yöneticilerine itidal çağrısı yapmış, şiddeti kınamış ancak Hüsnü Mübarek için herhangi bir istifa çağrısında bulunmamıştır. (Council of the European Union, 2011) Bu bildiriden üç gün sonra dönemin AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Catherine Ashton tarafından bir açıklama gelmiştir. Açıklamada Ashton'ın Mısır Cumhurbaşkanı Yardımcısı Ömer Süleyman ile görüştüğü, barışçıl protestoları bastırma konusunda dikkatli olmaları ve demokratik müdahalelerde bulunmalarını önerdikleri belirtilmiş ve yine Mübarek ile ilgili bir yorum yapmaktan kaçınılmıştır. (European Union, 2011a) 21 Şubat 2011 tarihinde ise Catherine Ashton Mısır'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyarette geçiş dönemi liderliği ve hükümetinin temsilcileri, muhalefet üyeleri ve gençlik ve kadın örgütleri temsilcileri de dâhil olmak üzere sivil toplumla bir araya gelen Ashton, AB'nin sivil ve demokratik hükümete barışçıl yollardan geçişini desteklemeye hazır olduklarını ve sosyal uyumu arttırma ve ekonomik durumu iyileştirme konusunda Mısır güçlerini desteklediğini belirtmiştir. AB ve uluslararası aktörlerin Mısır ve Tunus'ta demokrasiye sancısız bir geçişin yaşanması için birlikte hareket etmeleri gerektiğini söyleyen Ashton, Mübarek rejimin devrilmesi ile ilgili bir açıklama yapmamıştır. (European Union, 2011b)

AB ülkeleri daha fazla iktidarını sürdüremeyeceği anlaşılan Hüsnü Mübarek sonrası sürece adapte olmaya çalışmışlardır. Mübarek yönetiminin 11 Şubat'ta görevini bırakmasının ardından AB, ülkede barışı ve herkesi kapsayan bir geçiş sürecini desteklediğini belirtmiştir. Bu konuda bir açıklama yapan Ashton, Mısır'daki demokrasi inşasına destek vereceklerini, geçiş döneminde Mısır'ı yönetecek olan Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi'nden beklentilerinin yüksek olduğunu ve buna uygun davranmaları gerektiğini bildirmiştir. (CNN Türk, 2011) Mübarek sonrası dönemde kimin işbaşına geleceğinin belli olmaması AB üyesi ülkelerinin tereddüt yaşamasına neden olsa da kontrollü geçiş desteklenmiştir.

Mübarek'in istifasının ardından Avrupalı liderler, demokratikleşme mesajlarının tonunu yükseltmişlerdir. Almanya Başbakanı Angela Merkel, seçimlerin aceleye getirilmemesi gerektiğini vurgularken (Reuters, 2011a), İngiliz mevkidaşı David Cameron olağanüstü halin kaldırılması, muhalefetin demokratikleşme sürecine dahil edilmesi ve siyasi mahkumların serbest bırakılması çağrısını yapmıştır. (Landale, 2011) David Cameron'un Mübarek sonrası Mısır'da aktif siyaset izleme isteği Mısır'a yaptığı ziyarete verdiği önemden anlaşılabilir. Mübarek sonrası dönemde Mısır'ı ziyaret eden ilk lider olan Cameron, ziyaretine eşlik eden silah tüccarları yüzünden eleştiri almıştır. Başbakan ve Savunma Bakanı ile görüşen Cameron'un Müslüman Kardeşler'le görüşmemesi İngiltere'nin bölgeye yönelik diplomasi tarzında değişikliğe gitmeyeceğinin sinyallerini vermiştir. (Özhan, et al., 2011: 37) Öte yandan demokrasi, siyasal katılım ve sivil toplum gibi temel değerlerin farklı gruplara karşı bütünlük arz etmemesi AB'nin normatif yapısının sorgulanmasına neden olmuştur.

30 Haziran 2012'de yapılan seçimlerde Özgürlük ve Adalet Partisi liderliğindeki Muhammed Mursi, Mısır'ın demokratik seçimle gelen ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Mursi'nin Mısır'da seçimleri kazanmasıyla ilgili AB adına ilk açıklama yine Ashton tarafından yapılmıştır. (Avrupa Birliği: 2012) Ashton açıklamasında demokratik seçimlerin yapılmasından duyulan memnuniyeti dile getirse de duyulan bu memnuniyet demokratik sürecin devamlılığının sağlanmasında yetersiz bir söylem olarak kalmıştır.

Seçimden sonra AB ile Mısır arasındaki ilişkiler olumlu bir döneme girmiş, hatta bu çerçevede Mursi, ilk dış ziyaretini Brüksel'e yapmıştır. Mursi, Brüksel ziyaretinde AB yetkilileri ile görüşmeler yapmış, bu görüşmelerin ardından AB-Mısır Ortaklık Anlaşması yoluyla ikili ilişkilerin devam ettirilmesi ve Avrupa Komşuluk Politikası kapsamında Eylem Planı görüşmelerine sürdürülmesi kararları alınmıştır. AB devrim sonrası için Mısır'a 2011-2013 dönemini kapsayan süreçte 449 milyon Euro yardım sağlanmasıyla beraber 2012 yılında 5 milyon euro'luk bir ek finansal paket sözü vermiştir. Mısırlı yetkililer tarafından yapılan açıklamada 2 milyonun Avrupa Yatırım Bankası (EIB), diğer 2 milyonun Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası tarafından verilmek üzere kalan 1 milyon euro'luk yardımın Avrupa Birliği üye ülkelerinden sağlanacağı belirtilmiştir. (BBC, 2012)

Devrim sonrasında Mısır'da siyasi ve ekonomik beklentiler Mursi'ye karşı olumlu bir hava yaratırken Mısır'da özellikle anayasa hazırlığı sürecinde çatlaklar ortaya çıkmıştır. Mursi'nin cumhurbaşkanı olması fakat beklenen iktidarı sağlayamaması, demokratik taleplerin karşılanamaması sonucunu doğurmuştur. Mursi Cumhurbaşkanlığı sırasında aldığı kararları uygulamakta sıkıntılar yaşamış, yapılması istenen yenilikler Mursi'nin iktidar gücüne sahip olmasına rağmen devletin kemikleşmiş bütün kurumları tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Bu yüzden Mısır'da Mursi'nin iktidarı boyunca yaşanan olaylar demokrasinin ülke düzenine yerleştirilmesi çabasından ziyade iktidarda yer edinme kavgaları şeklinde yorumlanmaktadır. Tarafların bu şekilde iktidar mücadelelerine girişmeleri darbenin sinyallerini vermiştir. (Telci, 2012)

Kasım ayında yapılan anayasa çalışmaları hem ülke içinde kutuplaşmalara sebep olmuş hem de halk tabanında Mursi'ye tepkileri arttırmıştır. Muhalif grupların ülkedeki sağlık, temizlik ve trafik gibi sorunların çözülmemesinin yanında ekonominin kötüleşmesinden de Mursi yönetimini sorumlu tutması tepkileri arttırmıştır. (Miş & Telci, 2013) 25 Ocak Devriminden sonra Kasım ayında anayasa çalışmaları ile beraber gösteriler tekrar başlamış ve istikrarın önündeki en büyük engel olarak görülen kutuplaşma artmıştır. Temerrüd Hareketi 30 Haziran 2013 tarihinde toplanma kararı almıştır. Bu protesto gösterilerinin varlığı orduya söz hakkı tanımış ve 48 saatlik süre içinde iktidardan muhalefetle anlaşması istenmiştir. Fakat tarafların uzlaşmaz tutumu nedeniyle istenen anlaşmanın bir türlü sağlanamaması sonucunda 3 Temmuz 2013 tarihinde Mısır ordusu ülke yönetimine el koymuştur. (Euronews, 2013)

AB'nin normatif temellerinde gösterildiği üzere (Tablo: 1) "demokrasi" ve "hukukun üstünlüğü" kurucu normlar arasında yer almaktadır. AB'nin bu konuda karşılaştığı zorluklar dış politikada sorunlu alanlar tasnifinde gösterildiği üzere (Tablo: 2) son sütunda yer alan "demokratik gerileme" ve bunun dışında egemenlik, temel hak ve özgürlüklere saygı noktasında normatif gücünün test edildiği alanlar olmaktadır. Bu bağlamda darbenin hemen ardından dönemin Dış Politika Şefi Catherine Ashton tarafından yapılan ilk açıklama önemlidir. Ashton, 23 Temmuz 2013'te yayımlanan yazısında Mısır'ın içinde bulunduğu çalkantılı süreçten demokrasiye ivedilikle geçilmesi gerektiğini, AB'nin bu konuda destek vereceğinden bahsetmiştir. Mursi'nin de aralarında bulunduğu tutukluların serbest bırakılması, yeni bir anayasanın hazırlanması, toplumun tüm kesimini kapsayan sivil toplum hareketlerinin de etkili olduğu uzlaşma iklimine vurgu yapmıştır. (Ashton, 2013) Dönemin Almanya Dışişleri Bakanı Guido Westervelle'nin ülkede yaşananları bir gerileme olarak tanımlaması ve Mısır'da demokrasinin askıya alındığını belirtmesi (Hürriyet, 2013) AB üyesi ülkeler içinde en tepkili açıklama olarak kabul edilebilir. Öte yandan Ashton'un, Mısır'daki gelişmelerin toplumdaki kutuplaşmanın, politik değişim isteklerinin takip edildiği ve demokratik bir geçiş sürecinin tamamlanması gerektiği yönündeki açıklamasında "darbe" kelimesinden özellikle kaçınması dikkat çekmiştir. Bu açıklamalar demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi temel AB normlarına zıt olmasının yanı sıra Avrupa Komşuluk Politikası'ndan uzaklaştığını göstermektedir.

Her ne kadar Mursi darbeyi tanımadığı ve seçimle geldiği yönünde açıklamalarda bulunsa da kendisi, İhvan Hareketi liderleri ve taraftarları tarafından tutuklanmıştır. Bu tarihten sonra ülkede şiddet olaylarıyla birlikte sayısı yüzleri aşan ölümler yaşanmıştır. Ağustos ayında Adeviye ve Nahda Meydanlarında toplanan göstericilerin protestolarına karşı yapılan müdahaleler sonucunda yüzlerce kişi hayatını kaybetmiştir. (GenocideWatch, 2013 ; BBC: 2013) 14 Ağustos'ta gerçekleşen ölümler aslında darbecilerin halk karşısında siyaset üretemeyerek sorunu baskı ve şiddetle çözmeye çalıştıklarını göstermiştir. İngiltere protestocuları sindirmek için güce başvurulmasını kınayarak güvenlik güçlerini itidalli olmaya çağırırken, Almanya siyasi müzakere yapılması gerektiği çağrısında bulunmuştur. (Euractiv, 2013) Avrupa Birliği bu süreçte ilk kez endişelerini dile getirmekten öteye giderek halkın taleplerini dikkate almaları gerektiğini vurgulamakla kalmamış, Mısır'a yapılan mali yardımların gözden geçirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Örneğin Almanya Mısır'a yapmayı planladığı 25 milyon euroluk yardımı askıya aldığını açıklarken, Danimarka 30

milyon euro değerindeki iki adet yardım programını iptal etmiştir. Geçiş hükümetine Mısır'da iç şiddet aracı olarak kullanılacak her türlü mala karşı ambargo uygulayarak mali baskı uygulama düşüncesi bazı bölge ülkelerinin yardım vaadi sebebiyle gerçekleşmemiştir. Bu bağlamda mali yardımların askıya alınması birkaç örnekle sınırlı kalırken, AB Dış İşleri Bakanlar Toplantısı sonrasında alınan 21 Ağustos 2013 tarihli kararlar sivil topluma ilişkin mali yardımların devam edeceğini, şiddet eylemlerinde araç olarak kullanılabilecek askeri malzemelerin ihracatının durdurulacağını öngörmüştür. (Council of the European Union, 2013)

3 Temmuz askeri darbesi sonrasında tutuklanan 529 darbe karşıtı Mısırlıya yönelik şiddete teşvik ve karakollara saldırı suçlamasıyla idam kararı alınması da darbe yönetiminin hukuk dışı hareket ettiğini kanıtlar niteliktedir. Bu durum AB tarafından da endişeyle karşılanmış ve Birlik'in ölüm cezasının karşısında durduğu belirtilmiştir. (Omar, 2014) Avrupa Birliği Mısır'daki geçiş hükümetinin insan hakları ihlalleri konusunda ve demokrasiye geçiş sürecinde endişelere yol açan adımlar atması sebebiyle uluslararası standartlara uygun, sanık haklarına saygılı, bağımsız ve hakkaniyetli soruşturmalara dayalı ve tutukluluk sürelerinin uzatılmadan yapılabilmesinin güvence altına alınmasını talep etmiştir. Ancak tüm bu uyarılar Mısır'daki mevcut durumun iyileştirilmesinde herhangi bir etkiye sahip olamamıştır.

Mısır'da darbe sonrası kaosun hakim olduğu, şiddet olaylarının arttığı, hukuk dışı tutuklamaların yaşandığı süreç Cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadar sürmüştür. Geçici yönetim tarafından 14-15 Ocak 2014 tarihinde hazırlanan ve %98 katılımı referanduma sunulan yeni anayasanın (Telci, 2014) kabulü ile 26-27 Mayıs 2014 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması kararlaştırılmıştır. Avrupa Birliği Mısır'da düzenlenecek bu seçimler için seçim izleme heyeti göndermeye karar vermiştir. Heyet (European External Action Service, 2014) seçim boyunca oylamanın ve oy sayımının özgürlüklere saygılı, adil ve özgür olup olmadığını ve uluslararası standartlarına uygunluğunu Nisan ayından itibaren denetlemekle görevlendirilmiştir. Yapılan seçim sonucunda Abdülfettah El Sisi, % 46 katılımın olduğu seçimde oyların % 93'ünü alarak Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmıştır. 26 bölgede 150 gözlemcisiyle seçimleri izleyen Avrupa Birliği Seçim Gözlem Heyeti seçimlerin anayasal ilkeleri karşılamayan bazı durumlar yaşansa da hukuka uygun ortamda gerçekleştiğini belirtmişlerdir. (Euronews, 2014) Bu durum da norma dayalı AB dış politikasının uygulama noktasında yetersiz kaldığı eleştirilerini beraberinde getirmiştir.

Mısır'da yaşanan tüm bu gelişmeler Avrupa Birliği'nin Mısır özelinde Ortadoğu politikası için normatif değerleri bağlamında kritik bir test alanı olmuştur. Bu dönemde Birliğin Mısır'a uyguladığı hamleler çoğunlukla başarısız olmuştur. Tunus'ta olduğu gibi özellikle devrim sürecinde Mısır'da da "bekle-gör" politikasını uygulamıştır. Avrupa Konseyi tarafından devrim sürecinde iki bildiri yayınlanmış fakat bu bildirimlerde hiçbir şekilde Mübarek'e istifa çağrısında bulunulmamıştır. Devrimden sonraki süreçte ise Birlik, Mısır için kendisine yer edinmeye çalışmıştır. Üye ülkelerin üst düzey yöneticilerinden ülkeye ziyaretler gerçekleştirilmiş ve Birliğin ülkede barışçı ve herkesi kapsayan bir geçiş sürecini desteklediği imajı verilmeye çalışılmıştır. Darbe sonrasındaki politikasında ise kaos ortamını yatıştırarak Müslüman Kardeşleri ikna

edip arkasından Mursi ve Müslüman Kardeşler'e yönelik kovuşturma ve tutuklamaların düşürülmesi için çabalar görünmüştür. Ancak bu çabalar insan hakları ihlallerini önlememiş, Mısır iç siyasetindeki gelişmelerin seyri AB politikasına yön vermiştir. Dolayısıyla “normatif güç” kavramına ilişkin bir zorunluluk olan norma dayalı dış politikanın “dönüştürücü” etkisinin Mısır örnek olayında gerçekleşmediği söylenebilir. Bu zayıflığı gidermek adına, ilki 2010 yılında gerçekleştirilen ve 2012'de Mursi'nin iktidarı döneminde toplanmayan Ortaklık Konseyi 2017'de Sisi iktidarı döneminde uzun aradan sonra tekrar toplanmıştır. (Mısır Bülteni, 2017) 25 Temmuz 2017 tarihli Ortaklık Konseyi Toplantısı'nda alınan kararlar neticesinde AB ve Mısır ilişkilerinde 2017-2020 yıllarını kapsayan ve iki ülke ilişkilerine yön verecek öncelikli konuların belirlendiği bir bildiri yayımlanmıştır. Bildiride Mısır'ın sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik ticari yatırımlar, sosyal gelişim-sosyal adalet, enerji, çevre ve iklim güvenliği, terörizmle mücadele gibi konularda AB tarafından sunulacak katkıların yanı sıra; Kahire yönetiminin ülkedeki istikrarı sağlamlaştırması adına demokratik, modern ve istikrarlı bir Mısır için dış politikada da ortaklık öngörülmüş (European Union Delegation to Egypt, 2017a), normatif gücün dönüştürücü etkisi güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Temmuz ayında Mısır ile Ortaklık Öncelikleri'nin kabul edilmesinin ardından AB, Ekim ayında Mısır ile ikili işbirliğinin önemli stratejik alanlarda öncelikleri ve mali tahsisi belirleyen Tek Destek Çerçevesi'ni (Single Support Framework-SSF) kabul etmiştir. (The European Union Delegation to Egypt, 2017b) “Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi – Vizyon 2030” (*Sustainable Development Strategy – Vision 2030*) ile aynı doğrultuda olan Ekonomik Reform Programı'nı (Economic Reform Programme) dikkate aldığı belirtilen SSF, bünyesinde üç sektörü barındırmaktadır: Bunlardan ilki, bütçenin %40'ını oluşturan ekonomik modernizasyon ile enerji sürdürülebilirliği ve çevre; ikincisi sosyal gelişim ve sosyal koruma (%40), üçüncüsü ise yönetim, istikrarı ve modern demokratik devleti güçlendirme (toplam bütçenin% 10'u) adımlarıdır. Bütçenin geri kalan %10'luk dilimi ise sivil toplumun geliştirilmesine ayrılmıştır. Kadın ve genç nüfusa yönelik çalışmaların ön planda olduğu SSF bünyesinde sağlık, çevre ve ulaştırma sektörlerini destekleyen iki mali anlaşmanın yanı sıra Mısır'ı göç sorunuyla mücadele etme konusunda destekleyecek 60 milyon euroluk bir program imzalanmıştır. (European Commission, 2017a).

Darbe sonrası Avrupa Birliği ve Mısır arasında stratejik ortaklık ilişkisi uzun vadeli olarak planlanırken, Mısır iç politikasındaki anti demokratik uygulamalar, insan hakları ihlalleri gibi konuların ilişkilere görece az yansıdığı görülebilir. 2018 yılında devam eden aralarında Heysem Muhammedeyn, Şadi el Gazali, Vail Abbas gibi isimlerin bulunduğu insan hakları aktivistlerinin tutuklanmasına yönelik Avrupa Birliği Mısır yönetimine endişelerini bildirmekten öteye gidememiştir. (Anadolu Ajansı, 2018) Tüm bu gelişmeler ışığında AB-Mısır ilişkilerinde 2020 ve 2030 vizyonları kapsamında demokrasi, insan hakları gibi temel AB değerlerinden ziyade ‘ortak çıkarlar’ın ön plana çıktığı tespit edilebilir. Birlik üyelerinin söz konusu ‘çıkarlar’ olsa da en azından ‘ortak’ noktada buluşmaları her zaman kolay olmamıştır. Hem üye devletlerin ülke menfaatleriyle ortak tavırdan uzaklaşmaları hem de insan hakları ve demokrasi gibi yine ‘ortak’ bir misyonun sorgulandığı bir diğer örnek olay çalışması olan Suriye olmaktadır.

İç Savaşın Gölgesinde Suriye ve AB

AB'nin Suriye ile olan ilişkilerinin temeli 1977 yılında imzalan "İşbirliği Anlaşması"na dayanmaktadır. Arap Baharı öncesine kadar Suriye'nin en büyük ticari ortağı AB olmuştur. 1995'te Suriye, Avrupa-Akdeniz Ortaklığı içinde yer almış, 2004'te daha önceden ertelenen AB ile Ortaklık Anlaşması tamamlanma evresine gelmiştir. Ancak Suriye'nin kendisinden beklenen reformları uygulayamaması nedeniyle bu anlaşma yürürlüğe girememiştir.

Arap Baharı öncesi dönemde ilişkilerde göze çarpan konu AB tarafından Suriye'ye yöneltilen suçlamalar olmuştur. Bu suçlamalar daha çok kimyasal silahların geliştirilmesine yöneliktir. Bunun en temel sebebi de Suriye'nin Kitle İmha Silahlarına İlişkin Şartı imzalamamış olmasıdır. Bunun yanında AB'nin Suriye ile çatıştığı bir başka konu Suriye'nin 14 bin askeriyle Lübnan'da kuvvet konuşlandırmış olmasıdır. Bu vesileyle Lübnan'ın içişlerine de müdahale ettiği belirtilen Suriye'ye karşı en büyük tepkiyi Fransa vermektedir. 2005'te Lübnan Başbakanı Refik Hariri'nin öldürülmesinden sonra Suriye yönetimi doğrudan suçlanmış ve BM Güvenlik Konseyi Kararı ile Suriye güçlerinin Lübnan'dan çekilmesi istenmiştir.⁷

Arap Baharının Suriye'ye sıçraması, dikkatlerin yeniden bu ülkenin üzerine toplanmasına neden olmuştur. Suriye'de yaşanan kriz Arap ülkelerindeki hareketlenmelerin son dalgası olmakla birlikte aynı zamanda küresel ve bölgesel devletler tarafından bir tecrübe birikimi ile karşılanmıştır. Suriye'nin başta petrol olmak üzere yeterince doğal kaynağının olmaması, ülkede yaşanan isyan hareketine yönelik Beşar Esad rejiminin aşırı güç kullanımı da AB içinde ortak bir yaklaşımla eleştirilmiş ve reddedilmiştir. Bu konuda Fransa, Almanya, İngiltere gibi AB'nin lokomotif ülkeleri hep birlikte Esad rejimini suçlu ilan etmişlerdir. Bu arada AB üyesi ülkeler, BM ve Arap Birliği'nin Suriye Özel Temsilcisi Kofi Annan tarafından yapılan çalışmalara da tam destek verdiklerini açıklarken Rusya ve Çin'i de eleştirmişlerdir. (Erdoğan, 2012: 17)

Arap Baharı süresince o zamana kadar yalnızca Libya müdahalesinde ortak bir tavır sergilediği görülen AB ülkeleri, Suriye konusunda da Esad Hükümetine karşı ortak bir tavır sergileyerek bazı kararlar almışlardır. Mart ayında başlayan hareketlere Birlik ivedilikle cevap vermiş ve Esad rejimini kınamıştır. (Middle East Online, 2011) Ardından giderek artan yaptırımlarla rejimi ekonomik ve diplomatik olarak zayıflatma yoluna gitmiştir. (Reuters, 2011b) Suriye krizi başladığında Avrupa Birliği'nin Suriye özelinde aldığı en önemli iki karardan ilki silah ambargosu (Al Jazeera, 2011) ikincisi de Suriye ile petrol ve petrol ürünleri alım-satımına yönelik ekonomik ambargo kararı olmuştur.

2011 Mayıs'ında bir kısmı askıya alınan işbirliği anlaşmasının, 2 Eylül'de yaptırımları genişletilmiş ve petrol alım satım anlaşmasının Kasım ayı itibariyle sonlandırılması karara bağlanmıştır. Petrol alım satımına uygulanan ambargo, bu ihracattan kazanılan gelirin rejim tarafından baskıcı politikalarına kaynak oluşturduğu gerekçesiyle alınan bir karar olmuştur. Petrol ambargosu konusunda Birlik bünyesinde İtalya'nın başta çekince koyduğu bilinse de sonrasında birlik içinde

7 Hariri Cinayeti ve sonrasındaki gelişmelerle ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Filiz Cicioğlu, "Lübnan 2005", (Ed). Kemal İnat, Ali Balci, Ortadoğu Yılı 2005, Ankara, Nobel Yayıncılık, Temmuz 2006.

bütünlük sağlanmıştır. Ambargo kararının etkinliği AB-Suriye arasında petrol ihracat ve kar oranı üzerinden anlaşılabilir. Buna göre Suriye gelirlerinin yüzde 25'ini oluşturan petrol gelirlerinin, alıcısının yüzde 95 itibarıyla Avrupa Birliği ülkeleri olduğu düşünüldüğünde ambargo kararının etkinliği ortaya çıkmaktadır. Ekonomik olarak Suriye için gelirlerinin önemli bir kısmına uygulanan ambargo kararı ülkenin sıkıntılı bir döneme girdiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. (Miş, 2012)

Avrupa Birliği'nin aldığı tedbirlere bakıldığında, Suriye petrolünü boykot ettiği, Esad kabinesindeki bazı bakanlara Birliğe seyahat yasağı getirdiğini, Suriye Merkez Bankası'nın AB ülkelerindeki banka hesaplarını dondurduğu söylenebilir. Ağustos ayında ise Esad'ın meşruiyetini yitirdiği gerekçesiyle pek çok AB ülkesi Suriye elçiliklerini kapatmıştır. (Dünya Bülteni, 2012; Al Jazeera, 2013) Bunun yanında Dış İlişkiler Konseyi, Suriye ile AB arasındaki MEDA/ENPI (European Neighbourhood and Partnership Instrument) düzenlemeleri uyarınca mevcut ilişkilerin dondurulduğunu, dahası ilişkilerin geliştirilmesine yönelik yeni hazırlıkların da aynı şekilde durdurulduğunu beyan etmiştir. (Yücel, 2001: 94)

AB Yüksek Temsilci Catherine Ashton 7 Temmuz 2012'de, Suriye halkına olan desteğini yinelemiş ve Suriye halkının özgürlük ve demokrasi mücadelesine olan bağlılığına vurgu yapmıştır. 23 Temmuz 2012'de AB, Annan Planı'ndan doğan yükümlülüklerini ve BMGK'nın 2042 ve 2043 Sayılı kararlarını ihlal ederek nüfusun yoğun olduğu bölgelerde ağır silahlarla halka ateş açtığı gerekçesiyle Esad rejimini şiddetle kınamıştır. (Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 2012) AB, Suriye rejimini sivil ölümleri konusunda uyarılmış, rejimi kuşatılmış şehir ve kasabalardan derhal çekilerek, ülkenin çıkarı için barışçıl bir geçiş sürecine izin vermeye davet etmiştir. AB ayrıca rejime, komşu ülkelerin toprak bütünlüğü ve egemenlik haklarına saygı göstermesi hususunda da çağrıda bulunmuştur. Birliğin BMGK'den herhangi bir müdahale kararı çıkaramamasının yanında, 2011 yılından beri uygulanan silah ambargosunun Fransa ve İngiltere tarafından bitirilmesi muhalif grupların güçlendirilmesi amacını taşıırken bölgedeki bazı terörist gruplarının da işine yaramıştır. Catherine Ashton AB adına Suriye muhalefeti olarak "Suriye Ulusal Konseyi"nin muhatap alınacağını söylemiştir. Ancak Ashton'a göre AB askeri bir müdahaleyi düşünmeyip Suriye krizine çözüm bulmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda AB önce Tunus'ta ardından İstanbul'da gerçekleşen "Suriye Halkının Dostları Grubu" toplantılarına da aktif olarak katılmıştır.

AB'nin 2014'e kadar aktif bir şekilde katıldığı söz konusu toplantılar dahil olmak üzere krize yönelik birçok girişim sorunun farklı boyutlarıyla zayıflamıştır. Bunların başında Rusya'nın bölgedeki etkinliği gösterilse de özellikle 2012'den sonra silahlı devlet dışı aktörlerin güçlenmesi, 2013'ten sonra DAESH'in etkinlik alanını Rakka ve Deir ez Zor gibi önemli merkezlere genişletmesi gibi sorunlar krizin bölgesel niteliğini değiştirmiş, krizi küresel bir sorun haline getirmiştir. Avrupa kentlerinde gerçekleştirilen terör eylemleri, Avrupa ülkelerinden bölgeye Avrupalı teröristlerin devşirilmesi-yabancı savaşçılar gibi sorunlar Birliğin Suriye politikasındaki değişimleri tetiklemiştir. Bu bağlamda AB'nin Suriye konusundaki yaklaşımları daha çok "güvenlikleştirme" perspektifiyle ele alınmaya başlanmıştır. (Özcan, 2017) Terörizmle mücadelenin kapsamı savaştan

kaçan mültecilerin yarattığı göç sorununa kadar genişletilmiş ve AB, başta Türkiye olmak üzere Lübnan, Ürdün gibi ülkelerle yaptığı mülteci anlaşmalarından görüleceği üzere sorunu kendi topraklarından uzağa yerleştirme, bir nevi dışsallaştırma politikası izlemiştir. (Güleç, 2015) AB'nin göç konusundaki dışsallaştırma ve sorunu "öteye hapsetme" yaklaşımı günümüzde de devam etmektedir.

Avrupa Birliği 16 Mart 2015'te açıkladığı "Avrupa Birliği'nin Suriye ve Irak ile DAESH Tehdidine Yönelik Bölgesel Stratejisi"nde (European Council, 2015) bütün uluslararası aktörleri sorunun çözümünde etkili adımlar atmaya çağırmıştır. Bölgesel Strateji 2016 yılında güncellenmiş ve Avrupa Komisyonu Başkanı Jean-Claude Juncker buna yönelik yaptığı açıklamasında, Avrupa'nın hoşgörülü, barışçıl ve çoğulcu bir Suriye'ye katkıda bulunulabileceğini söylemiştir. (Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 2017) AB'nin normatif değerleri vurgulamaktan vazgeçmediği görülmektedir. Bu bağlamda arka planını 2015'teki Bölgesel Strateji'den alan 2017 tarihli "Ortak Tebliğ" kabul edilmiştir. ODGP Yüksek Temsilciliği tarafından yayımlanan "Suriye'ye yönelik AB Stratejisi'nin Unsurları" başlıklı tebliğde, Suriyeli sivil toplumun ve muhalefetin desteklediği BM sürecine doğrudan destek verildiği belirtilmiştir. Savaşın patlak vermesinden bu yana AB tarafından 9.4 milyar Euro aktarmak suretiyle Suriye halkına ve Suriyeli mültecilere ev sahipliği yapan komşu ülkelere hayat kurtaran insani yardımlar ve ilk defa 2016 Küresel Strateji'de sözü edilen "direnci artırma desteği" sağlandığı belirtilmiştir. (Avrupa Komisyonu, 2017; European Commission, 2017b). Astana süreciyle aynı dönemde kabul edilen ortak tebliğden bir ay sonra 3 Nisan 2017'de Konsey Suriye Stratejisi'ni kabul etmiştir. Kalıcı barışın mevcut rejimle sürdürülemeyeceğinin altının çizildiği belgede; siyasi muhalefetin güçlendirilmesine destek olarak 2254 sayılı BMGK ve Cenevre Bildirisi doğrultusunda Suriye'de anlamlı ve kapsayıcı müzakereye dayalı siyasi bir geçişin desteklenmesi, Suriye halkının insani ihtiyaçlarının etkili ve verimli bir şekilde temini, sivil toplumun güçlendirilmesi, geçiş dönemi için savaş suçlarında hesap verilebilirliğin sağlanması teşvik edilmiştir. Bu bağlamda AB Komşuluk Politikası'na uygun araçların kullanılacağı belirtilmiş, ileriki dönemlerde gerçekleşecek konferanslar eliyle uluslararası desteğin önemi vurgulanmıştır. (European Council, 2017a) 12 Temmuz 2017'de, AB, Uluslararası, Tarafsız ve Bağımsız Mekanizmayı desteklemek için, Suriye'de uluslararası hukuka göre suçlarla mücadele kapsamında kişilerin soruşturulması ve kovuşturulmasında yardımcı olmak için 1.5 milyon euro destek sağlamaya karar vermiştir. (European Commission, 2017c) 29 Mayıs 2017'de Konsey, 1 Haziran 2018'e kadar Suriye rejimine karşı AB'nin kısıtlayıcı tedbirlerini genişletmiştir. Halihazırdaki yaptırımlar arasında özellikle petrol ambargosu, belli yatırımlara getirilen kısıtlamalar, AB içindeki Suriye Merkez Bankası varlıklarının dondurulması yer almaktadır. Avrupa Birliği devam eden süreçte de BMGK Kararlarını ve BM öncülüğündeki Cenevre sürecini merkeze koyarak, Doğu Guta olaylarında olduğu gibi sürece zarar verdiği gerekçesiyle rejime karşı zaman zaman tutumunu sertleştirmiştir. (Milliyet, 2017)

Krizin başladığı günden bu yana AB'nin Suriye'deki krizin çözümüne yönelik attığı adımlar, yaptığı yardımlar ve aldığı tedbirler derli toplu bir şekilde anlatıldığı, sonraki süreçte izlenecek yolun da ortaya koyulduğu en güncel belge ise 16 Nisan 2018 tarihinde "Avrupa Birliği ve Suriye Krizi" başlığıyla yayımlanan bilgi formudur. (European Union External Action, 2018a)

AB stratejilerinin açıklandığı belgede daha önce olduğu gibi BMGK 2254 kararı ve Cenevre Bildirgesine bağlılık vurgulanmıştır. 2011'den bu yana, Avrupa Komisyonu'nun Suriye krizine verdiği destek, acil insani yardım ve acil-orta vadeli ihtiyaçlara cevap veren insani olmayan yardım da dahil olmak üzere 5 milyar Euro'yu aştığı, Suriye'de yaşayan sivillere 1.1 milyar yardım yapılırken, komşu ülkelerdeki mültecilere yönelik yapılan insani yardımların 1.65 milyar Euro olduğu belirtilmiştir. Öte yandan Kalkınma İşbirliği Aracı (DCI) (*Development Co-operation Instrument*) aracılığıyla 62 milyon Euro (European Commission, 2018a) ve AB Bölgesel Güvence Fonu (EU Regional Trust Fund) aracılığıyla (European Commission, 2018a) 22 AB Üye Devleti ve Türkiye'nin 150 milyon Euro tutarındaki katkıları, taahhütleri ve çeşitli AB araçlarının katkılarıyla Fonun, bugüne kadar yaklaşık 1,5 milyar Euro'luk bir toplam hacme ulaştığı belirtilmiştir. Silah ambargosu, rejimin finans kaynaklarının dondurulması gibi birçoğu daha önceden alınmış tedbirlerin devamlılığı yinelenmiştir. (European Commission, 2016) Söz konusu yaptırımların 28 Mayıs 2018'te düzenlenen Brüksel Konferansı'nda 1 Haziran 2019 tarihine kadar uzatıldığı kararı açıklanmış, askeri müdahalenin çözüm olamayacağı ifadeleri yenilenirken siyasi geçiş önerisi bir kez daha vurgulanmıştır. (Sputnik Türkiye, 2018)

Suriye'de başlangıçtaki gösteriler sonradan artarak BM tahminlerine göre 60.000 Suriyelinin ölümüne yol açan, altyapıyı çok büyük hasara uğratan ve tüm sivil nüfusa zarar veren geniş çaplı yoğun silahlı çatışmalara dönüşmüştür. AB, tekrar tekrar şiddete son verilmesi, Esad'ın görevi bırakması ve politik dönüşümün başlatılması çağrısında bulunmuş, BMGK'dan Suriye'ye karşı BM eylemi konusunda karar almasını istemiştir. Öte yandan bir bütün halinde düşünüldüğünde, AB'nin Suriye'ye karşı tutumu, üye ülkeler arasında farklılık arz etmekle birlikte, ağırlıklı olarak bu ülkeye karşı sert bir yaklaşımı öngörmektedir. AB ülkeleri arasındaki temel ayrımın sebebi, pek çok çatışma alanında yaşanan Avrupalı-Atlantikçi ayrımına paralel olarak bir grup ülkenin Ortadoğu'da kalıcı bir barışın tesisini öncelerken, diğer grup ülke için ABD ile olan ilişkilerinin diğer önceliklerine üstün gelmesi ve bu durumun Suriye'ye karşı geliştirilen politikalarda belirleyici olmasıdır. AB içindeki söz konusu fikir ayrılıklarına örnek olarak silah ambargosu konusundaki tartışmalar gösterilebilir. Suriye'ye yönelik silah ambargosunun muhaliflerin yararına kaldırılmasında ısrarcı olan İngiltere'ye karşılık Avusturya ve Almanya gibi ülkeler bu karara karşı çıkmıştır.(DW,2013) Ancak bugüne kadar ikinci grubun daha belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.

AB'nin Suriye'ye yönelik dış politika uygulamalarını kısmen başarılı alanlar ve başarısız alanlar olarak ikiye ayırmak mümkündür. Suriye iç savaşının patlak verdiği krizin ilk yıllarında Esad rejimini zayıflatmaya yönelik; ekonomik ambargo, silah ambargosu, banka hesaplarının dondurulması gibi yaptırım kararlarının Suriye ekonomisine verdiği zarar düşünüldüğünde, AB'nin bu konuda büyük ölçüde amacına ulaştığını söylemek mümkündür. Silah ambargosu kararının kaldırılması/uzatılması gibi konulardaki fikir ayrılıklarına rağmen, Suriye rejimi konusunda ortak bir tutum sergilendiği söylenebilir. Buna karşılık çalışmanın Irak bölümünde de inceleneceği üzere, "mülteci krizi" konusunda AB'nin normatif değerleri bağlamında geliştirdiği dış politikasının başarılı olmadığı söylenebilir. İnsan hakları ve temel hak ve özgürlüklere saygı AB'nin kurucu normlarından sayılırken, özgürlük, saygınlık, dayanışma ise temel haklar olarak

belirlenmiştir. (Tablo: 1) Dış politikada sorunlu alanlar bağlamında birinci sütunu oluşturan sosyal sorunlar ise; mülteciler, ırkçılık ve eşitsizlik olarak belirlenmiştir. (Tablo: 2) Bu bağlamda AB'nin birinci sütundaki sorunlu alana karşılık normatif gücünün dönüştürücü etkisi bir yana, krizi derinleştiren bir etkisinden bahsedilebilir. Örneğin AB üyelerinden Macaristan'ın mülteci akınlarına karşı sınırında tel örgü çekmesi (Euronews, 2017), Fransa'nın sığınma başvuruları konusunda %90'lara varan red kararları (Akdoğan, 2018:65) gibi örnekler temel haklar konusunda AB'nin değerlerine uygun davranmadığını gösterdiği gibi, birinci sütunda yer alan ırkçılık ve eşitsizlik gibi diğer sorunlara kaynak teşkil ederek krizin genişlemesine neden olmaktadır. Bir diğer nokta, AB'nin bölgeye komşu ülkelerle yaptığı Geri Kabul Antlaşmaları'dır. Türkiye ile yapılan antlaşmada da görüleceği üzere AB antlaşmaya taraf devlete bir takım şartlar öne sürdüğü gibi (Resmi Gazete, 2014) mülteci krizi bağlamında sorunu kendi sınırları dışında hapsedme politikası izleyerek konuyu insan hakları ekseninde değil güvenlik bağlamında ele aldığını göstermektedir.

Ortak Dış Politika Sancısı: İşgalden Yeniden İnşaya AB ve Irak

1923'te İngiltere'den bağımsızlığını kazanan Irak siyasal alanı uzun yıllar boyunca Baas Partisi'nin etkisi altında kalmıştır. Ülke 1968'den 2003'te ABD tarafından işgal edilmesine kadar Saddam yönetiminin uluslararası arenada karşılaştığı sorunlarla yıpranmıştır. Soğuk Savaş dönemi boyunca Sovyetler Birliği safında hareket etmesi, 1979-1988 yılları arasında İran ile yapılan savaş ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından 1990'da yaşanan Körfez Krizi, Avrupalı devletlerin Irak politikalarını şekillendiren konular olmuştur. Dolayısıyla 1993 Maastricht Antlaşması'na kadar üye devletlerin Irak'a yönelik politikaları uluslararası konjonktüre göre şekillenmiş ve bir bütünlük arz etmemiştir. Avrupa Birliği'nin bir bütün olarak ortak dış politikasının sınanacağı ilk gelişme ise 2003'te Irak'ın ABD tarafından işgali olmuştur. 2011'den itibaren ise Arap Baharı olarak anılan dalgayla birlikte DAESH gibi terör örgütlerinin etkinliklerini arttırmasıyla terörizmin ve mağdur göçünün yükselmiş olması Avrupa Birliği üye devletlerinin Irak politikalarındaki ana hatlarını oluşturmaktadır. Söz konusu devletler olaylar karşısında farklı yaklaşımlara sahip olmakla birlikte, küresel tehditlere karşı Irak konusunda çok defa birlik bünyesinde hareket edebilmişlerdir. Bu bağlamda Avrupa Birliği'nin değerleri ekseninde Irak politikasının analizi iki büyük kriz altında incelenmelidir. Bunlardan ilkinin 2003 işgali ve sonrasında Irak'ın yeniden inşasına yönelik uygulanan politikalar oluşturmaktadır.

ABD'nin Afganistan müdahalesinden sonra bir sonraki hedefin Irak olacağı fikri Avrupa sahnesinde bir dizi tartışmaya yol açmıştır. Dönemin Almanya Başbakanı Gerhard Schröder zaman zaman krizi seçim kampanyasında kullandığı iddialarıyla suçlansa da işgale karşı bir duruş sergilemiştir. Krize yönelik farklı yaklaşımları sebebiyle Fransa Cumhurbaşkanı Chirac ile İngiltere Başbakanı Tony Blair arasında yaşanan tartışmalar birbirlerini suçlamaya kadar varmıştır. (Hollis, 2011: 46) İşgale ilişkin ilk sinyallerin verildiği aylarda yaşanan tartışmalar sırasında, ABD'nin Irak müdahalesine ilişkin müttefik arayışında destek veren ilk ülke İngiltere olmuş, bunu birliğe üye devletler olan İspanya ve İtalya'da Berlusconi hükümeti izlemiştir.

Kurucu üyelerden biri olarak İtalya'nın Irak'ın kimyasal silahlardan arındırılmasına yönelik verdiği destek AB içindeki açmazları gün yüzüne çıkarırken, Hollanda'dan müdahaleye destek açıklamalarının gelmesi durumu daha da karmaşık bir hale sokmuştur. (Orallı, 2007: 236) ABD'nin Afganistan müdahalesinden sonra "Şer Ekseni"ne dahil olan Irak'a yönelik önleyici müdahalenin uluslararası alanda tartışıldığı ve birlik içinde ortak bir duruşun sağlanmadığı bu dönemde konu Ağustos 2002'de yapılan toplantıda görüşülmüştür. AB Dış İşleri Bakanları arasında düzenlenen toplantıdan farklı sesler yükselmeye devam etse de Irak konusunda askeri nitelikte bir müdahaleye karşı olma konusunda fikir birliği sağlanmış, ancak diğer konularda fikir ayrılıkları devam etmiştir. (Kahraman, 2003: 154) Dolayısıyla İtalya, Hollanda, İspanya ve Danimarka gibi ülkelerin Irak müdahalesini destekler nitelikteki tutumları birlikten ziyade ülke menfaatlerinin öne çıktığını gösterse de, Birlik açısından askeri müdahalenin kesinlikle kabul edilemez olduğu, bunun ancak BM Güvenlik Konseyi kararıyla mümkün olabileceği konusunda fikir birliği sağlandığı söylenebilir. Sonuçta ABD'nin tarihsel müttefiklerinden olan İngiltere dışındaki AB'ye üye devletlerinden hiçbiri Saddam hükümetinin güç kullanarak devrilmesi fikrine yanaşmamışlardır. (Cleveland, 2008: 596) Irak Krizi; Avrupa Birliği üyeleri arasında ilk etapta ortak bir duruş sergileyememeleri sebebiyle OGDG bağlamında önemli zaafiyetlerin olduğunu ortaya çıkartması açısından önem arz etmektedir. Söz konusu zaafiyet, Birliğin kriz alanları politikasını şekillendirmiştir. Bundan sonra AB'nin etkinliğini, AB değerleri bağlamında birlik bünyesindeki sivil güç unsurlarının daha yoğun şekilde kullanarak arttırmaya çalıştığı görülmektedir. Sivil güç unsurlarıyla bölgede hakimiyetini arttırmayı amaçlayan AB'nin; bölgede etkin olmak, kendine yakın bir coğrafyanın güvenliğini temin ederek kendi güvenliğini sağlama almak, muhtemel göç dalgasının önüne geçmek, petrol ve doğal gazın dolaşımını güvence altına almak gibi temel saiklerle hareket ettiği görülmektedir. Bu hareket alanları sivil gücün araç olarak kullanıldığı ve belli değerleri ve ilkeleri referans alan bir çember etrafında örülmüştür. AB'nin OGDG bünyesinde Irak'ın işgalinden sonra bölgeye yönelik politikalarında öncelikle ekonomik enstrümanlarını öne çıkardığı, daha sonra insan hakları ve eğitim alanları başta olmak üzere geçiş sürecinde demokrasinin sağlanmasına yönelik norma dayalı dış politika yaklaşımını yoğunlaştırdığı görülmektedir.

2005 Irak genel seçimlerinden sonra kapsamlı bir Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması (PCA) için 2006'da başlayan müzakereler Kasım 2009'da sona ermiş ve 2012'de de imzalanmıştır. (European Union, 2012) Bu bağlamda PCA; siyasi meseleler ve terörle mücadele (ikili, bölgesel ve küresel meseleler üzerinde siyasi diyalog), insan hakları ve ticaret gibi temel alanlarda işbirliğini geliştirmek için kapsamlı bir yasal çerçeve oluşturmuştur. AB-Irak ikili ilişkilerini destekleyen diğer anlaşma ise 2010 yılında imzalanan Mutabakat Zaptı (Memorandum of Understanding on Energy Cooperation) (European Commission, 2010) olmaktadır. Bu anlaşma, AB ile Irak arasındaki enerji ilişkilerini geliştirmek için bir çerçeve oluşturmaktadır. Irak'ın enerji politikası, enerji tedariki, yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve teknolojik, bilimsel ve endüstriyel işbirliğinin geliştirilmesi gibi konuları kapsamaktadır. Irak'ın yeniden inşası AB'nin ekonomik enstrümanları ikili anlaşmalar yanında, yardım fonlarıyla da desteklenmektedir. 2003'ten beri Avrupa Komisyonu'nun, ABD ve Japonya'nın ardından Irak'ın üçüncü büyük kalkınma ortağı

olduğu belirtilmektedir. Bu, insani yardımdan, özellikle seçim süreci, insan hakları ve hukukun üstünlüğüne ve Irak sivil toplum örgütlerinin ve temel hizmetlerin geliştirilmesine kadar uzun vadede planlanmış geniş yelpazedeki konuları kapsamaktadır. (European Union External Action, 2016b) Bu bağlamda Avrupa Komisyonu, BM ve Dünya Bankası tarafından yürürlüğe konan Irak Uluslararası İmar Fonu'nun (IRFFI-International Reconstruction Fund Facility for Iraq) (World Bank) bağış komisyonunun 25 üyesinden biri olmuştur. IRFFI, Irak'ta yeniden yapılanma ve kalkınma desteğini yönlendirmek amacıyla bağış komisyonu faaliyetlerini denetlemek için oluşturulmuştur. 2008 yılına kadar AB, yardımlarını IRFFI üzerinden yürütürken, Irak'ta istikrar sağlandıkça ilişkilerin doğrudan iki aktör arasında sağlandığı ve AB'nin kısa vadeli politikalarından uzun vadeli planlara doğru politika geçişi yaşadığı görülmektedir. (Ertosun, 2014: 14) Uzun vadeli politikaların bir göstergesi olarak AB; Irak'ın yeniden inşası sürecinde demokrasinin temini için 2006'da olduğu gibi 2009-2010 yıllarında da Irak'ta seçim sürecinde faaliyetlerine devam etmiştir. Seçimlerin ve referandumların sorunsuz ve şeffaf olmasını sağlamak ve seçmen katılımını en üst düzeye çıkarmak için Irak Bağımsız Yüksek Seçim Komisyonu'nu (IHEC) (The Independent High Electoral Commission) desteklemiş, seçim uzmanlarıyla teknik destek sağlamış, insan hakları hukukunun uygulanmasını ve sivil toplumun geliştirilmesini teşvik ederek siyasal katılımın mümkün mertebe geniş tutulmasından yana olmuştur. Denilebilir ki, 2008'e kadar ekonomik enstrümanların ağırlıkta olduğu politikalar kısa vadeli olmuştur. Buna karşılık iyi yönetim ve devlet tecrübelerinin aktarılması, ilgili devlet personellerinin eğitilmesi gibi konular üzerinde uzun vadeli planlar uygulanmıştır. Bunlardan en önemlisi Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası (CSDP) kapsamında geliştirilen "EUJUST LEX-Iraq" (European Union External Action, 2014) misyonudur. Nuri El Maliki'nin göreve gelmesinden sonra Mart 2005'te başlatılan program, hukukun üstünlüğünü güçlendirmek ve Irak'taki yüksek ve orta düzeydeki Iraklı yetkililere ceza adaleti sisteminde mesleki gelişim fırsatları sağlayarak, Irak'ta insan haklarına saygı kültürünü teşvik etmek amacıyla kurulmuştur. Temel amacın, hukukun üstünlüğü normunun yerleşmesini destekleyerek güvenlik konsolidasyonuna katkıda bulunmak olduğu belirtilmiştir. (European External Action Service, 2005) Irak'ın yargı sisteminin iyileştirilmesine ve güvenliğinin sağlanmasına yönelik eğitimleri kapsayan program 2013 yılına kadar sürmüştür.

Kısa vadede ekonomik enstrümanlarla desteklenen politikalarından uzun vadede yapısal problemlere odaklanan normatif stratejilere geçişin önemi; Irak işgali öncesinde ortak bir tutum sergileyemeyen Birlik üyelerinin, işgalden sonra Irak'ın yeniden inşası konusunda ortak bir dış politika anlayışı ortaya koyan niteliğidir. (Ertosun, 2014: 19) Söz konusu ortak dış politika AB'nin hukukun üstünlüğü, insan hakları ve demokrasi gibi değerlerini kriz alanlarında geliştirmeyi amaçlayan ve bu noktada yardım fonları, STK'lar, eğitim-destek programları gibi misyonları araç edinir niteliktedir.

Avrupa Birliği'nin değerleri kapsamında Irak politikasının, işgal sürecinde yaşanan insan hakları ihlallerini önleyecek kapasitede olmadığı bir gerçektir. Ancak AB'nin normatif temelleri bağlamında (Tablo: 1), özellikle "demokrasi" ve "hukukun üstünlüğü" değerlerinin Irak politikasını şekillendirdiği AB uygulamalarında da görülebilir. Bunun dışında Irak'ta yaşanan işgal ve sonraki geçiş dönemi yönetim krizine ilişkindir. Bu bağlamda sorunlu dış politika alanlarından (Tablo: 2)

egemenlik sorunu ekseninde krize yaklaşılmaya çalışılmıştır. Ancak kısa vadede ikinci sütunun yoğun olarak AB gündemini oluşturduğu, uzun vadede ise beşinci sütunun değerlendirildiği söylenebilir. Bir diğer önemli husus, çalışmanın diğer örnek vakaları olan Mısır ve Suriye'den farklı olarak Irak'ın işgal edilmiş bir ülke olması gerçeğidir. Dolayısıyla burada AB'nin ön plana çıkan norma dayalı dış politikası da yeniden inşa üzerinden değerlendirilmiştir. Öte yandan 2010'da başlayan Arap Baharı sürecinin, diğer iki vakadaki etkinliğinden daha az olmakla birlikte Irak'ı da etkilemiş olması bir gerçekliktir. Bu bağlamda yeniden inşa sürecinde tecrübe kazanan Avrupa Birliği'nin değerleri ekseninde Irak politikasının inceleneyeceği diğer odak noktası 2011 sonrasında yaşanan Arap Baharı süreci olmaktadır.

2003 işgalinden Arap Baharı'na kadar AB'nin Irak'a yönelik yaklaşımı, başta Birlik üyelerinin farklı dış politika tercihleriyle bütünlük sağlamamış olsa da askeri müdahale konusunda ve işgal sonrası yeniden inşa çalışmalarında aktif ve bütüncül bir politika izlenmişti. Önceki kısa vadeli finansal yardımların yanı sıra adalet sistemi, güvenlik, eğitim gibi yapısal sorunların çözümüne yönelik uzun vadeli programlar hayata geçirilmeye çalışılmıştı. Bu dönemde başlayan ve Arap Baharı sürecinde de devam eden programlar⁸ ülkede dozunu gittikçe arttıran şiddet olaylarından etkilenmiş ve EUJUST-LEX gibi bazı örneklerde görüldüğü gibi zamanla işlemez hale gelmiştir. Bu da Arap Baharı'nın AB'nin normatif gücü bağlamında AB-Irak politikasındaki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

2013'ten sonra DAES'in Irak'ta güçlenip çevreye yayılması tehdit algılarını arttırırken, terörizmin Avrupa kentlerine taşınmasıyla sorun küresel bir boyut kazanmıştır. Avrupa Birliği'nin bu süreçte Irak'a yönelik politikaları daha önce normatif değerlerin ağırlıkta olduğu misyonlardan, yerini güvenlik odaklı yaklaşımlara bırakmıştır. Bu bağlamda Avrupa Birliği'nin DAES'e yönelik Irak politikasını gösteren ilk belgenin Mart 2015 tarihinde kabul edilen "Avrupa Birliği'nin Suriye ve Irak ile DAES Tehdidine Yönelik Bölgesel Stratejisi" olduğunu yukarıda belirtmiştik. 2015 ve 2016 yılları için AB bütçesinden 1 milyar Euro ayrılan ve daha önceki stratejileri de kapsadığı belirtilen (Foreign Affairs Council, 2014) eylemlerde bölgesel ve uluslararası aktif bir işbirliği öngörülmüş, DAES'le mücadeleye karşı kurulan küresel koalisyona katılım konusunda AB seviyesinde bir karar alınmadığı belirtilmiştir. Öte yandan belgede spesifik olarak Irak konusunda yardım ve teşvikleri de içeren hedefler özetle şu şekilde belirtilmiştir (European Commission, 2015a): Irak'ta siyasal katılımın sağlanması, güvenlik ve adalet sisteminin yeniden yapılandırılması⁹, IKBV'nin DAES'le mücadeledeki kilit önemine binaen, merkezi hükümet ile arasındaki işbirliğinin güçlendirilmesi ve PCA'ya katılımının teşvik edilmesi, güvenlik ve terörle mücadele başta olmak üzere yönetim alanlarında gerekli teknik destek ve eğitimin sağlanması, yolsuzlukla ve insan hakları ihlalleri ile mücadele. Anılan belgede, 2014 yılında Irak'taki kriz karşısında en büyük ikinci insani yardım kaynağı olduğu vurgulanan AB ve Üye Devletleri'nin, 163 milyon Euro'luk acil insani yardım sağladığı ve birliğin gelecek yılda da insani yardım çabalarını hızlandıracığı belirtilmiştir. (European Commission, 2015b)

8 Bkz. PCA, EUJUST-LEX vb.

9 AB'nin bu konudaki eylemlerine EUJUSTLEX Programı ile Irak'ı Roma Statüsü'ne katılmaya teşvik etmesi örnek gösterilebilir.

Dolayısıyla AB'nin Irak'a yönelik Arap Baharı öncesi normatif temelli uygulamalardan vazgeçmemekle birlikte, güvenlik kaygılarının normatif yaklaşımlar seviyesine yaklaştığı söylenebilir. Bu da zamanla, Suriye iç savaşı ile ortaya çıkan sorunlarla birlikte düşünüldüğünde Irak politikasında da "güvenlikleştirme" siyasetinin izlenmesine yol açmıştır. Bu bağlamda 8 Ocak ve 22 Ocak'ta Irak özelinde belirlenen hedefler bu politikanın bir yansıması olarak gösterilebilir.

Avrupa Parlamentosu'nun 8 Ocak 2018 tarihli "Irak için AB Stratejisinin Unsurları" bildirisinde (European Commission, 2018b) Irak'ın karşılaştığı zorluklar; siyasi, güvenlik ve ekonomik unsurlar olarak belirlenmiş ve belgede "göç tehdidi"nden bahsedilmiştir. 2014-2016 arasında Avrupa ülkelerine gelen Iraklı mülteci sayısı 135.000 iken bu rakamın sadece 2016'da 125.000'i aştığı belirtilmekte, Türkiye ile yapılan mülteci uzlaşısıyla birlikte (European Commission, 2018b) azalma gösterse de konunun Avrupa için hala yüksek düzeyde tehdit unsuru olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda belgede, terörün küresel boyuta ulaşması ve mülteci sorunu gibi yüksek düzeyde tehdit algısını besleyen konulara yönelik beş yıllık stratejik hedefler planlanmıştır. Öncelikli olarak Irak'ın ülkesel bütünlüğünün önemine vurgu yapılmış¹⁰, sonrasında terörden etkilenen bölge ve bölge insanların ihtiyaçları kapsamında insani yardım ve güvenlik sektöründe teknik yardım konuları ön plana çıkarılmıştır.¹¹ AB üye ülkeleri açısından terör mağduru mültecilerin Avrupa kentlerine geçişinin yoğunlaşması ciddi riskler barındırmaktadır. Avrupa kentlerindeki söz konusu huzursuzluk üye devletlerin iç politikalarında aşırı sağın yükselişini beslemekte ve karar alıcıların iç politikalarında malzeme ihtiyacını karşıladığı gibi dış politikalarını da etkilemektedir. (Park,2012) Bu bağlamda Birlik, mülteciler konusunda Türkiye gibi Irak'a komşu ülkelerle mülteci antlaşmaları düzenlemekle, Irak'ta 'terörden arındırılan' fakat hala riskli olan alanlara sivilin geri dönüşünü teşvik etmekle, sorunu kendinden uzak bir alana hapsedmeye çalışmaktadır. Suriye bölümünde de anlatıldığı üzere, Mülteci sorunu üzerinde krizi dışsallaştırarak, kontrol edebileceği kendine uzak bir coğrafyaya hapsedme politikası, AB'nin insan hakları gibi en temel değerlerinden uzaklaşabileceğini göstermektedir.

AB'nin terörle mücadele ve bununla bağlantılı olarak göç gibi krizlere yaklaşımının güvenlikleştirilmesi, yapısal sorunlarla ilgili geleneksel AB yaklaşımlarını da güvenlikleştirmiştir. Bu bağlamda Birlik Kasım 2017'de Irak makamlarının güçlenmesine yardımcı olmak için sivil Güvenlik Sektörü Reformu (EUAM Irak) (European Council, 2017b) 'nı destekleyen bir Avrupa Birliği Danışma Misyonu görevlendirmiş ve bu alanda BM Kalkınma Programlarıyla birlikte hareket edilmiştir. Güvenlik konusuna yaklaşımında Avrupa Birliği'ni tedirgin eden en önemli konulardan biri de DAEŞ'e katılan Avrupalı yabancı savaşçılar olmaktadır. (Kap, 2015: 108) Belgede konuya ilişkin uluslararası hukuka uygun bir yargılama, soruşturma ve kovuşturma sisteminin sağlanmasının en acil önceliklerden biri olduğu vurgulanmakta, bu konuda Paris Eylem Planı (France Diplomatie, 2015) ve Madrid Eylem Planı (İspanya Dışişleri Bakanlığı, 2017) ile ortak hedeflere sahip olduğu belirtilmektedir.

10 IKBY referandumu konusunda AB'nin olumsuz yaklaşımı bu bağlamda değerlendirilebilir.

11 AB, Küresel Koalisyon'un Daeş'e karşı yürüttüğü tehlikeli patlayıcıların azaltılması (*Explosive Hazard Mitigation – EHM*) çalışmalarına finansal desteğini ilgili diğer belgelerinde de vurgulamaktadır.

2018 yılı itibariyle daha önceden başlayan kademeli güvenlikleştirme stratejisi, somut taleplerini 8 Ocak bildirisiyle ortaya koymuştur. Bu bağlamda Avrupa Birliği 22 Ocak 2018 tarihinde Irak için yeni bir AB Stratejisi (European Council, 2018a) benimseme ihtiyacı duymuştur. 22 Ocak tarihli belgede, Irak'ın terörden arındırılan bölgelerin artış göstermesi ile birlikte "DAEŞ sonrası", "yeniden inşa" gibi vurguların ön plana çıktığı ve akabinde Birlik nezdinde sürecin yine belgede geçen anlatımıyla "dönüm noktası" teşkil ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Irak'ın yeniden inşası sürecinde benimsenen ve en geç iki yıl içinde yeniden gözden geçirilmesi planlanan yeni AB Stratejisi şu önemli noktaları kapsamaktadır: Irak'ın toprak bütünlüğünün ve etnik-dinsel çeşitliliğinin korunması, siyasal sistemde şeffaf ve hesap verebilirliğin sağlanması ile demokrasinin temini,¹² istikrar, kalkınma ve yeniden yapılanma için Iraklı yetkililerin desteklenmesi, sürdürülebilir büyümenin ve yeni istihdam olanaklarının sağlanmasının teşvik edilmesi, Irak ile göç konusunda diyalog kurulması, Irak'ın komşu olduğu tüm ülkelerle iyi ilişkilerinin desteklenmesidir.

8 Ocak 2018 ve 22 Ocak 2018 tarihli belgelerle DAEŞ sonrası yeniden inşa sürecinde AB politikalarının yasal çerçevesi oluşturulmuş, aynı yıl takip eden süreçte mevcut güvenlik politikalarının kapsamı genişletilmiştir. Irak'ın güvenlik sektörünün güçlendirilmesine yönelik politikalar ön plana çıkarken, terörden arındırılmış bölgelere insani yardımların devam ettiği vurgulanmaktadır. 2017'de adımları atılan Irak Güvenlik Sektörü Reformu (EUAM-Iraq)'nın 15 Ekim 2018'de alınan kararla 17 Nisan 2020'ye kadar uzatılması kararlaştırılmıştır. Aynı kararda 64.8 milyon Euroluk bütçe üzerinde anlaşıldığı belirtilmektedir. (European Council, 2018b) 16 Ekim 2018'de yayımlanan bilgi metninde, EUAM Misyonu'nun Irak'ın güvenlik sektörünün sivil yanlarının güçlendirileceği, polis gibi kolluk güçlerinin askerileştirilmesinin önüne geçilerek "yeşilden maviye geçiş"i sağlayacağı belirtilmektedir. (European External Action Service, 2018b) Irak hükümetinin konu hakkındaki daha önceki taleplerini karşılamaya yönelik olduğu sıklıkla belirtilen misyonun, doğrudan bir etkiden ziyade finansal ve danışma anlamında bir ağırlığının olduğundan bahsedilebilir.

Bir diğer önemli konu terörden arındırılmış bölgelere yapılan yardımlar olmaktadır. Süreklilik arz ettiği görülen yaklaşımın, DAEŞ'ten sonra yeniden inşa sürecinde daha fazla önem arz ettiği görülmektedir. Bu bağlamda 27 Kasım 2018'de Avrupa Komisyonu'nca yapılan basın açıklamasında yerinden edilmiş topluluklara ve bu topluluklara ev sahipliği yapanlara ilişkin sürdürülebilir istihdamı desteklemek amacıyla 56.5 milyon Euroluk yardım paketinin kabul edildiği belirtilmiştir. Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Komiseri Neven Mimica açıklamasında "... Bu yeni destek, en savunmasız gruplardan bazılarına yardım etmek için hayatlarını yeniden inşa edebilecekleri fırsat ve iş olanakları yaratacaktır." ifadelerini kullanmıştır. (European Commission, 2018c) Ekim 2018'de kabul edilen yardım paketinin tamamlayıcısı olduğu vurgulanan yeni desteğiyle, daha önce kabul edilen 2018 Irak Stratejisi'nde (Council of the European Union, 2018) ve 19 Mayıs 2017 tarihli Konsey Kararlarındaki (Council of the European Union, 2017) taahhütlerin somutlaştırıldığı vurgulanmış, bu zamana kadar yapılan AB yardımlarının toplam

12 Ayrıca AB bu noktada; Irak Ulusal Kadın ve Barış ve Güvenlik Eylem Planı'nın (*Iraq National Action Plan on Woman and Peace and Security*) tam olarak uygulanmasını talep etmektedir.

309,8 milyon Euro olduğu belirtilmiştir. Ancak söz konusu insani yardımların AB değerleri ekseninde mi yoksa güvenlikleştirme politikalarının araçları bağlamında mı değerlendirilmesi gerektiği tartışmaya açık bir konudur.

Irak özelinde de AB politikaları, AB değerleri ekseninden zaman zaman sapmalar göstermiştir. Bunun en önemli sebepleri DAES tehdidiyle başlayan bölgesel kaosun küresel bir nitelik kazanarak hedef tahtasına Avrupa ülkelerini de koyması, akabinde yaşanan yoğun mülteci göçünün Avrupa’da endişeyle karşılanmasıdır. Bu bağlamda Birlik üyelerinin krize yönelik yaklaşımları sorunu güvenlikleştirmeleri ve sınırlı bir alana hapsetmeleri konusunda bütünlük arz etmektedir. Dolayısıyla Suriye ile karşılaştırıldığında Irak ile geliştirilen stratejilerin, ülkedeki güvenlik, adalet, eğitim gibi temel yapısal organlara ağırlık verdiği, etkisinin daha uzun vadede ortaya çıkabileceği uygulamalar oldukları söylenebilir.

SONUÇ

AB altmış yıllık geçmişinde her ne kadar ekonomiyi öncelese de ortak bir dış politika geliştirmenin önemini her fırsatta gündeme getirmiş ve özellikle son yirmi beş yılda bu konuda önemli adımlar atmıştır. Ancak pek çok ortak politikasının aksine burada devletlerin ulusal çıkarları daha fazla ön plana çıkmış ve Birliğin sui generis yapısını oluşturan ulusüstülüğü bu alanda gerçekleştirememiştir. AB’nin “sivil güç”, “normatif güç” ve “askeri güç” düzeylerindeki kavramsallaştırmaları Birliğin dış politika ve güvenlik politikasına sık sık konu olmaktadır. Bölgesel ve küresel güç olma isteğini temel antlaşmalarıyla çokça dile getiren Birlik, reel politik bakış açısından küreselleşen dünyada, bu isteğini ancak normatif güç ve bu kapsamda ortaya konulacak politikalar ile gerçekleştirebileceği söylenebilir. Ian Manners’in tanımında görüldüğü gibi bir aktörün “normatif güç” olarak değerlendirilebilmesi için öncelikle diğer devletlerle ilişkilerini normlara dayandırması ve bu yaklaşımın süreklilik arz etmesi gerekmektedir. Avrupa bütünleşmesinin üzerine bina edildiği temel değerler olan demokrasi, hukukun üstünlüğü, barış ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ile güvence altına alınan temel insan hak ve özgürlüklerine saygı AB’nin normatif gücünün temellerini oluşturmaktadır. AB’nin Ortadoğu politikasını temel değerleri bağlamında Mısır, Suriye ve Irak özelinde analiz etmeyi amaçlayan bu çalışma dış politikada kriz alanlarını öncelikli değişken olarak ele almıştır.

Çalışmanın sonucunda Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerini derinden sarsan Arap Baharı gelişmeleri de bu kriz zamanlarından biri olarak değerlendirildiğinde AB’nin bu değerlerinin sadece söylem düzeyinde kaldığı görülmektedir. Zira AB’nin bu değerleri bölgeye “götürme” konusunda söylemleri ile eylemlerinin tutarlı olmadığı gözlenmektedir. İncelenen ülke örneklerinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle Suriye’de yaşanan iç savaş sonrası oluşan mülteci meselesi AB bütünleşmesini tehlikeye sokacak kadar büyük boyutlara ulaşmıştır. Suriye örnek olayında test edilen AB normları: insan hakları ve temel özgürlükler üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak AB burada soruna değerlerinden biri olan insan hakları açısından bakmak yerine bu sorunu sınırlarının dışında tutmaya çalışmaktadır. Öte yandan Mısır’da ise

bu kez bir başka değeri olan demokrasi test edilmiştir. AB, bu ülkede darbe ile iktidara gelmiş olan yönetimleri desteklemeye varan itidalli yaklaşımı ile bu ülkede de kendi değerlerini ikinci plana atmış gözükmektedir. Irak politikasında ise Arap Baharı'nın yanısıra işgal gibi kriz alanları AB nezninde dış politikada bölünmüşlüğü'nün bir kanıtıdır. İşgal sürecinde AB, ABD politikalarından bağımsız hareket edememiştir. Dünyanın pek çok bölgesinde izlenen politikalar açısından bakıldığında AB ile ABD arasında de facto bir iş bölümü dikkat çekmektedir. “Sert” savaşları ABD üstlenirken, onun ardından bölgeye yönelik ulus inşası ve barışı koruma gibi daha uzun soluklu işleri AB yürütmektedir. Bu durum ABD’yi uluslararası sistemin sert ve yalnız kovboyu Clint Eastwood, AB’yi ise yakışıklı fakat kırılgan bir Laurence Olivier gibi gösteren karikatürün haklılık payını ortaya çıkarmaktadır. (Lindley-French’den aktaran Tuğtan, 2011: 270) Irak özelinde deneyimlenen başka bir kriz alanı olarak DAES’in genişlemesi ve bölgedeki terör mağdurları öne çıkmaktadır. DAES’in yükselişiyle beraber, AB’nin Irak’ın yeniden inşası döneminde ağırlık verdiği normatif temelli yaklaşımlarının yerini güvenlik algılarının ön plana çıktığı yaklaşımlar almıştır. İnsan hakları, temel hak ve özgürlükler temel değerleri üzerinden mülteciler, ırkçılık ve eşitsizlik sorunlarının oluşturduğu birinci sütun kapsamında AB sorunu dışsallaştıran ve genişleten üye devlet politikalarıyla kendi değerlerinden uzaklaşmıştır. Bu da AB normatif gücünün “çıkart temelli” ve “norm temelli” ikilemi yaşadığını göstermektedir.

AB’nin Mısır, Suriye ve Irak özelinde Ortadoğu politikasını normatif değerleri üzerinden test ederek anlamlandırmaya çalışan bu çalışmada, kriz anlarında kısa vadede norma dayalı yaklaşımların benimsenmesine karşılık uzun vadede çıkart temelli yaklaşımların daha etkin olduğu sonucunu destekleyen bulgular, AB’nin normatif gücünün zaafı ortaya koyulmuştur.

Kaynakça

- AKDOĞAN, M. (2018). Avrupa Birliği'nin Sınırlarına Dayanan Mülteci Krizi ve Yönetimi, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 1:1, 65.
- Al Jazeera (2011). *EU Imposes Arms Embargo on Syria*. <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/05/201.159.193031782763.html>
- Al Jazeera (2013). *Suriye'deki Diplomatik Misyollar*. <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/suriyedeki-diplomatik-misyollar>
- Anadolu Ajansı (2018). *AB Mısır'daki Tutuklamalardan Endişeli*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ab-misirdaki-tutuklamalardan-endiseli/1160713>
- Aras, İ. & Günar, A. (2014). “Avrupa Birliği ve İngiltere'nin Arap Baharı'na Bakışları” içinde A. Gözkaman & P. Paksoy, (ed.) *Arap Baharı Üzerine Değerlendirmeler*. Ankara: Detay Yayıncılık, s. 85-114.
- Ashton, C. (2013). *The Challenge for Egypt*. [https://www.nytimes.com/2013/07/24/opinion/global/ashton-the-challenge-for-egypt.html?ref=global-home&_r=1&\[Erişim tarihi: 08 Temmuz 2018\]](https://www.nytimes.com/2013/07/24/opinion/global/ashton-the-challenge-for-egypt.html?ref=global-home&_r=1&[Erişim tarihi: 08 Temmuz 2018])
- Ataç, C. (2012). “AB’nin Normatif Kapasite Sorunu, Akdeniz İçin Birlik ve Türkiye” Ankara : Avrupa Çalışmaları Dergisi, 11:1, s.6-8.
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu (2012). *Suriye Konusundaki Konsey Kararları*. <https://www.avrupa.info.tr/tr/eeas-news/suriye-konusundaki-konsey-kararlari-6346>

- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu (2012 b). Catherine Ashton Mursi Açıklaması. <https://www.avrupa.info.tr/tr/eeas-news/muhammed-mursinin-misir-cumhurbaskani-secilmesi-munasebetiyle-yuksekt-temsildi-catherine>
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu (2017). *Avrupa Komisyonu Basın Açıklaması*. <https://www.avrupa.info.tr/tr/pr/abnin-suriyede-daha-guclu-bir-rol-oynamasi-barisin-insasi-icin-ab-cabalarinin-arttirilmesi>
- Avrupa Komisyonu (2017). *Avrupa Parlamentosu ve Konseyi Müşterek Muharebesi*. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/tr_joint_communication_elements_eu_syria_strategy_courtesy_translation.pdf
- Bal, P. (2014). Avrupa Birliği'nin Arap Baharı'na Bakışı ve Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme içinde A. Gözkaman & P. Paksoy (ed.) *Arap Baharı Üzerine Değerlendirmeler*, Ankara: Detay Yayıncılık, s. 64-84.
- BBC, (2012). *AB'den Mısır'a Yardım Paketi*. https://www.bbc.com/turkce/ekonomi/2012/11/121114_eu_helps
- BBC, (2013). "Egypt crisis: Official death toll passes 500", Cairo. <https://www.bbc.com/news/av/world-middle-east-23707214/egypt-crisis-official-death-toll-passes-500>
- Behr, T. (2013), "EU Foreign Policy And Political Islam : Towards A New Entente In The Post Arab Spring Era?", *Italian Journal Of International Affairs, Europe And Islam*, 48:1, 20-33.
- Cicioğlu, F. (2006). Lübnan 2005 içinde İnat, K., Balcı, A. (ed.) *Ortadoğu Yıllığı*, Ankara:Detay Yayıncılık.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. Agora Kitaplığı.
- CNN Türk (2011). *Dünya Mısır'daki Tarihi Değişim İçin Ne Dedi?*. <https://www.cnntrk.com/2011/dunya/02/11/dunya.misirdaki.tarihi.degisim.icin.ne.dedi/606539.0/index.html>
- Colombo, S., Tocci, N. (2012). The EU Response To The Arab Uprising: Old Wine in Ne Bottles – Rethinking Western Policies In Light Of The Arab Uprising, Alcaro, R. (ed.) *Seco,H.M, IAI Research Papers*, Roma, s. 71-97.
- Commission of the European Communities (2004). *EUR-lex*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52004DC0373> Commission of the European Communities (2004). *European Neighbourhood Policy Strategy Paper*.<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52004DC0373>
- Council of the European Union (2003). *A Secure Europe in a Better World-European Security Strategy*, Brussels: Council of European Union.
- Council of the European Union (2011). *Press Release*.https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/foraff/119045.pdf
- Council of the European Union (2013). *Council Conclusions on Egypt*.https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/138599.pdf
- Council of the European Union (2017). *Operationalising the Humanitarian-Development Nexus*. <https://www.consilium.europa.eu/media/24010/nexus-st09383en17.pdf>
- Council of the European Union (2018). *Council conclusions on Iraq*.<https://www.consilium.europa.eu/media/32406/st05285en18.pdf>
- Çomak, H. & Ultan, Ö. (2014), "Avrupa Birliği'nin Ortadoğu Politikası", Ed. Çomak,H. & Sancaktar, C., *Ortadoğu Analizi: İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı*, Beta Yayınları, 419-425.
- Duchene, F. (1972), "Euroe's Role Of World Peace In Europe Tamorrow: Sixteen Europeans Look Ahead", London: Fontana/Collins [for] Chatham House [and] PEP, 32-47.
- Dünya Bülteni (2012). İngiltere Şam Büyükelçiliğini Kapattı.<https://www.dunyabulteni.net/ortadogu/ingiltere-sam-buyukelciligini-kapatti-h199780.html>

- DW, (2013). *AB İçinde Suriye Çatlağı*. [Erişim Tarihi: 01.01.2019] <https://www.dw.com/tr/ab-i-%C3%A7inde-suriye-%C3%A7atla%C4%9F%C4%B1/a-16675463>
- Efegil, E. & Musaoglu, N. (2008). "Demokratikleşme Bağlamında Avrupa Birliği'nin Ortadoğu Politikası", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, 3(1), s. 165-174.
- Erdoğan, M. (2012). Avrupa Birliği'nin Suriye Politikası içinde Akgün, B. (ed.) "Suriye Krizi'nde Bölgesel Küresel Aktörler (Perspektifler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri)", *Stratejik Düşünce Enstitüsü – Analiz*, s.16-21.
- Erhan, Ç. (2011). *Arap Baharı Karşısında Avrupa'nın Çaresizliği*. <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a512186.aspx> [Erişim tarihi: 30 Kasım 2014].
- Ertosun, E. (2014). "AB Ortak Dış Politikası: Irak'ın Yeniden İnşası Örnek Olayı", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 10(39), s. 1-25.
- Euractiv (2013). *AB Dışışleri Bakanları Mısır İçin Acil Toplanacak*. <http://www.euractiv.com.tr/politika-000110/article/abden-misir-icin-acil-toplanti-028242>
- Euronews (2013). Mısır'da Ordu Yönetime El Koydu. [Erişim Tarihi: 10.03.2019] <https://tr.euronews.com/2013/07/04/misir-da-ordu-yonetime-el-koydu>
- Euronews (2014). *EU Observers Praise Egypt Election as 'Democratic'*. <https://www.euronews.com/2014/05/29/eu-observers-praise-egypt-election-as-democratic> [Erişim tarihi: 10 Kasım 2017].
- Euronews (2017). Macaristan Sırbistan Sınırına Tel Örgü Çekti. <https://tr.euronews.com/2017/04/28/macaristan-sirbistan-sinirina-akilli-tel-orgu-ekti> [Erişim Tarihi: 01.04.2019]
- European Commission (1995). *Barcelona Declaration adopted at the Euro Mediterranean Conference*, Brüksel.
- European Commission (2007). *Eu-Egypt: European Neighbourhood Policy Action Plan Adopted*. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-07-284_en.htm?locale=en
- European Commission (2010). *Memorandum of Understanding Between the Government of Iraq and the European Union on Strategic Partnership in Energy*. https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/2010_01_18_iraq_mou_en.pdf
- European Commission (2011). *A New Response to a Changing Neighbourhood*. https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_9_komsuluk_politikolari/A_review_of_European_Neighbourhood_Policy.pdf
- European Commission (2011). *EU Response to the Arab Spring: the SPRING Programme*. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-11-636_en.htm [Erişim tarihi: 30 Kasım 2014].
- European Commission (2015). *Council conclusions on the EU regional strategy for Syria and Iraq as well as the ISIL/Daesh threat*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/03/16/council-conclusions-eu-regional-strategy-for-syria-and-iraq-as-well-as-the-isil-daesh-threat/>
- European Commission (2015). *Elements for an EU regional strategy for Syria and Iraq as well as the Daesh threat*. http://ec.europa.eu/echo/files/news/20150206_JOIN_en.pdf
- European Commission (2016). *Restrictive measures (sanctions) in force*. http://eeas.europa.eu/archives/docs/cfsp/sanctions/docs/measures_en.pdf
- European Commission (2017). *European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations-Egypt*. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/egypt_en
- European Commission (2017). *Joint Communication to the European Parliament and the Council*. https://cdn1-eeas.fpfis.tech.ec.europa.eu/cdn/farfuture/t4_HNVTERBOt-evZZAu4UOcd6TQBP_nwgm5BSO-Wxvs/mtime:149.002.7817/sites/eeas/files/celex3a52017jc00113aen3atxt.pdf
- European Commission (2017). *The European Union steps up its support for investigations into war crimes and accountability in Syria*. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-2069_en.htm

- European Commission (2018a). https://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/dci_en.htm_en
- European Commission (2018a). *EU Regional Trust Fund in Response to the Syrian Crisis*. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/syria/madad_en
- European Commission (2018b). *EU steps up its assistance for the reconstruction of Iraq*. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6566_en.htm
- European Commission (2018c). *Joint Communication on elements for an EU strategy for Iraq*. https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/38006/Joint%20Communication%20on%20elements%20for%20an%20EU%20strategy%20for%20Iraq
- European Council (2015). *Council conclusions on the EU regional strategy for Syria and Iraq as well as the ISIL/Daesh threat*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/03/16/council-conclusions-eu-regional-strategy-for-syria-and-iraq-as-well-as-the-isil-daesh-threat/#>
- European Council (2017a). *Council adopts EU strategy on Syria*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/04/03/fac-conclusions-syria/>
- European Council (2017b). *Iraq: Council adopts conclusions*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/06/19/conclusions-iraq/>
- European Council (2018). *Iraq: EU adopts new strategy*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/01/22/iraq-eu-adopts-new-strategy/>
- European Council (2018b). *Iraq: EU Advisory Mission extended and budget agreed*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/10/15/iraq-eu-advisory-mission-extended-and-budget-agreed/>
- European External Action Service (2005). *The European Union Integrated Rule of Law Mission for Iraq (EJUST LEX-Iraq)*. http://www.eeas.europa.eu/archives/csdp/missions-and-operations/eujust-lex-iraq/mission-description/index_en.htm
- European External Action Service (2014). *EU Election Observation Mission to Egypt in 2014*. http://eeas.europa.eu/archives/eucom/missions/2014/egypt/index_en.htm
- European External Action Service (2018). *Introduction to EUAM Iraq*. https://eeas.europa.eu/delegations/iraq/36076/introduction-euam-iraq_en
- European Union Delegation to Egypt (2017). *EU-Egypt Partnership Priorities 2017-2020*. https://eeas.europa.eu/delegations/egypt_en/30354/EU-Egypt%20Partnership%20Priorities%202017.2020
- European Union External Action (2014b). *EU Integrated Rule of Law Mission for Iraq*. http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/csdp/missions-and-operations/eujust-lex-iraq/pdf/factsheet_eujust-lex-iraq_en.pdf
- European Union External Action (2016a). *Union for the Mediterranean*. https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/329/union-for-the-mediterranean-ufm_en [Erişim tarihi: 30 Kasım 2018].
- European Union External Action (2016b). *Iraq and the EU*. https://eeas.europa.eu/generic-warning-system-taxonomy/404_en/690/Iraq%20and%20the%20EU
- European Union External Action (2018). https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/2018_04_16_syria_factsheet.pdf
- European Union, 2011. *Remarks by EU High Representative Catherine Ashton at the End of Her Visit to Egypt*. https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/119445.pdf
- European Union (2011). *Statement by EU High Representative Catherine Ashton on the Situation in Egypt*. https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/119132.pdf
- Fiedler, R. (2014). *EU and Egypt: Challenges and Obstacles Ten Year After ENP*. Glasgow, The European Consortium for Political Research.

- France Diplomatie (2015). *The Paris action plan*. <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/north-africa-and-middle-east/events/article/the-paris-action-plan-09-08-2015>
- Güleç, C. (2015). "Avrupa Birliği'nin Göç Politikaları ve Türkiye'ye Yansımaları", *TESAM Akademi Dergisi*, 2(2), s. 81-100.
- Hollis, R. (2011). "Europe and the Middle East: Has the EU Missed its Moment of Opportunity?", *Ortadoğu Etütleri*, 2(2), s. 33-56.
- Hüllen, V.(2015). "Eu Democracy Promotion and Arab Spring", *International Cooperation and Authoritarianism*, Palgrave Macmillian UK Press, p.146.
- Hürriyet (2013). *Alman Dışişleri Bakanı, Mısır'da*. <http://www.hurriyet.com.tr/avrupa/alman-disisleri-bakani-misirda-24437862> [Erişim tarihi: 04 Aralık 2014].
- İspanya Dışişleri Bakanlığı (2017). *International Conference on the Victims of Ethnic and Religious Violence in the Middle East*. http://www.exteriores.gob.es/Portal/es/SalaDePrensa/ElMinisterioInforma/Documents/20170524_MADRID%20PRIORITIES%20FINAL.pdf
- Kahraman, S. (2003). "Avrupa Birliği ve Irak Krizi: Bölünmeden Yeniden Bütünleşmeye Uzun İnce Bir Yol", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 2(4), s. 151-161.
- Kap, D. (2015). "AB ve Türkiye'nin IŞİD ve Yabancı Savaşçılarla Mücadele Politikası", İktisadi Kalkınma Vakfı, İstanbul.
- Karabel, S.(2016), "Avrupa Birliği 2016 Güvenlik Strateji Belgesi", BilgesamAnaliz, No: 1308.
- Kaya, T.Ö. (2010), "Avrupa Birliği'nin Ortadoğu Barış Sürecindeki Rolünün Analizi" Ortadoğu Etütleri, Cilt 2, No 3, Temmuz 2010, ss. 77-106. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/209560>
- Kirkpatrick, D. & Cowell, A. (2013), "Death Toll in Egypt Clashes Climbs to 525", Genocide Watch. http://www.genocidewatch.org/images/Egypt_2013_08_15_Death_Toll_Climbs_to_525.pdf
- Kurtbağ, Ö. (2003). "Avrupa-Akdeniz Ortaklığı: Barselona Süreci", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 3(1), s. 73-92.
- Kutlay, M. (2013). "AB'nin Arap Baharı Perspektifi, Eski Paradigmanın Devamı", *Analist Dergisi*, Sayı 28.
- Küçükkeleş, M. (2013). "AB'nin Ortadoğu Politikası ve Arap Baharına Bakışı", Ankara: SETA Analiz.
- Landale, J. (2011). *David Cameron's Egypt Trip Poses Political Risk*. <https://www.bbc.com/news/uk-politics-12532480>
- Manners, I. (2001), "Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?", Copenhagen: Copenhagen Peace Research Institute.
- Manners, I. (2002), "Normative Poer Europe : A Contradiction in Terms?", *Journal of Common Market Studies*, 40:2, 215-234.
- Manners, I. (2018), "The European Union's Normative Power in Planetary Politics", International Political Science Association, 25th World Congress, Brisbane, Australia.
- Middle East Online (2011). *EU Condemns 'unacceptable' Repression in Syria*. <https://middle-east-online.com/en/eu-condemns-unacceptable-repression-syria>
- Milliyet (2017). *AB'den Esad Rejimine Kınama*. <http://www.milliyet.com.tr/ab-den-esad-rejimine-kinama-dunya-2577129/> [Erişim tarihi: 19 Ağustos 2018].
- Mısır Bülteni (2017). *Avrupa Birliği-Mısır Ortaklık Konseyi 7 Yıl Aradan Sonra Toplantı*. <http://misirbulteni.com/avrupa-birligi-misir-ortaklik-konseyi-7-yil-aradan-sonra-toplanti/>
- Miş, N. (2012). "Allah, Suriye, Beşşar'dan 'Allah, Suriye, Hürriyet'e: Suriye'nin Zorlu Arap Baharı" içinde K. İnat, B. Yıldırım, F. Aydın & M. Ataman, (ed.) *Ortadoğu Yılı 2011*. İstanbul: Açılım Kitap, s. 257-300.
- Miş, N. & Cicioğlu, F. (2013). "Arap Baharı ve Yeni Ortadoğu", *Bilgi Dergisi*, Sayı 2, s. 1-4.

- Miş, N. & Telci, İ. N. (2013). “Devrimden Darbeye: Mısır’da Askeri Vesayet Dönemi”, *Ortadoğu Analiz*, 5(56), s. 20-29.
- Omar, A. (2014). *Catherine Ashton voices praise for EU election monitoring, concern for Minya* 529. <https://www.dailynewsegypt.com/2014/04/15/catherine-ashton-voices-praise-eu-election-monitoring-concern-minya-529/>
- Orallı, L. (2007). “Güvenlik Politikaları Bağlamında AB-ABD İlişkileri ve Irak Savaşı”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), s. 225-248.
- Özcan, M. (2017). *AB-Türkiye İlişkileri ve Suriye Krizi*. https://insamer.com/tr/ab-turkiye-iliskileri-ve-suriye-krizi_745.html
- Özhan, T. et al. (2011). “25 Ocak’tan Yeni Anayasa’ya: Mısır’da Dönüşümün Anatomisi”, Ankara: SETA Analiz.
- Park, J. (2012). “European Foreign Policy an Euro Crisis”, Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/background/european-foreign-policy-and-euro-crisis>
- RESMÎ GAZETE (2014), <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/08/20140802-1-1.pdf>
- Reuters (2011). *Early Egypt elections probably not good idea-Merkel*. <https://af.reuters.com/article/egyptNews/idAFLDE71404D20110205>
- Reuters (2011). *EU Imposes Sanctions on Syria's Assad*. <https://www.reuters.com/article/us-syria/eu-imposes-sanctions-on-syrias-assad-idUSLDE73N02P20110523>
- Söker, Ç., *Ortadoğu Devrimleri Sürecinde Avrupa Birliği*. http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2013620_caglarsoker.pdf
- Sputnik Türkiye (2018). *AB, Suriye’ye yaptırımları 1 yıl daha uzattı*. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201.805.281033622122-ab-suriye-yaptirim-uzatti/> [Erişimtarihi: 10 Aralık 2018].
- Tangör, B. & Sayın, S. (2012). “Avrupa Birliği’nin Terörizmle Mücadele Stratejisi: Yeni Bir Bütünleşme Alanı mı?”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 11(1), s. 85-118.
- Telci, İ. N. (2012). *Mısır’da Devrim Sonrası İktidar Mücadelesi*. http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2013121_makale7.pdf
- Telci, İ. N. (2014). “Mısır’da Askeri Darbe Sonrası Süreç ve Yeni Anayasa”, Ankara: SETA Analiz.
- Teti, A. (2012). “EU’s First Response To The ‘Arab Spring’: A Critical Discourse Analyses Of The Partnership For Democracy And Shared Prosperity”, *Mediterranean Politics*, 17(3), p. 266-284.
- The European Union Delegation to Egypt (2017). *EU and Egypt Cooperation: Towards a Stronger Partnership*. https://eeas.europa.eu/delegations/egypt/34859/eu-and-egypt-cooperation-towards-stronger-partnership_en
- The Independent High Electoral Commission, <http://www.ihec.iq/?lang=en-us>
- Tuğtan, M. A. (2011). Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası içinde Kaya, A. vd. (Ed.) *Avrupa Birliği’ne Giriş, Tarih Kurumlar ve Politikalar*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 257-273.
- Ultan, Ö. (2016), “Avrupa Birliği Göç Politikasının Gelişimi”, Ed. Çomak, H., vd., *Uluslararası Güvenlik Yeni Politikalar, Stratejiler ve Yaklaşımlar*, Beta Yayınları, s.702.
- Ulutaş, U. & Torlak, F. (2011). “Devrimden Demokrasiye Tunus’un Seçimi”, Ankara: SETA Analiz.
- Wendt, A. (1992), “Anarchy is What States Make of It : Social Construction Of Power Politics”, The MIT Press, 46:2.
- World Bank, *International Reconstruction Fund Facility For Iraq*. <http://siteresources.worldbank.org/IRFFI/Resources/RevisedTORS.pdf>
- Yücel, Z. (2001). “AB’nin Ortadoğu Perspektifinden Suriye Politikası”. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 16, s. 85-98.